

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Φεβρουάριος 2004 • τεύχος 119 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Φεβρουάριος 2004
τεύχος 119 • 4 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €

Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος

ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού

401740-48 (παρακαλούμε να

αναγράφεται τό όνομα του

καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης

Ζωναρά 10, Αθήνα 11472

τηλ. 210-6470079 &

fax: 210-6470696

e-mail: poliths@otenet.gr

Εκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.

Άγαθίου 3,

Αθήνα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Γιώργος Μαργαρίτης, Η Όλυμπιακή «ασφάλεια»: ή οικονομία του τίποτα	5
Άγγελος Έλεφάντης, Ισπανία: όχι στά ψέματα	7
Ν.Κ., Υπουργείο Παιδείας: εμπρός στο δρόμο πού χάραξε τό ΠΑΣΟΚ	8

Άγγελος Έλεφάντης, Έκλογές 7 Μαρτίου 2004	9
Μνήμη Φίλιππου Ηλιού	13
Άντόνιο Γκράμσι, Για τήν κλασική παιδεία	19
Λουτσιάνο Κάνφορα, Οι άπατηλές μεταρρυθμίσεις	21
Μιχάλης Γρηγορίου, «Σέ κενό άέρος» «Ένας Έλληνας συνθέτης στό μεταίχμιο του χτές και του αύριο»	23
Γιώργος Φαράκλας, Θέματα ενός άριστερου φιλοσοφικού στοχασμου	34
Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, Τσάρλς Ράιτ Μίλς και Ντাইήδιντ Ρήμαν: δύο διαφορετικές προσεγγίσεις για τήν ταξική δομή στις ΗΠΑ	38

Λόης Παπαδόπουλος, Η έπιμονή της αρχιτεκτονικής, οι μετατοπίσεις του αρχιτέκτονα	43
Μαρία Εύσταθιάδου, Μικρή γεωγραφία. 'Από πουθενά. Τό πουθενά είναι παντου	48
'Από τίς τελευταίες εκδόσεις	50

Εξώφυλλο: «Και κάτω άπ' τήν
κληματαριά τήν άγουρη
μ' έπρόσμενε»

Ευλογραφία του Σπύρου Βασιλείου για τό ποίημα του

Άγγελου Σικελιανου «Θαλερό», 1942.

Ἡ Ὀλυμπιακή «ἀσφάλεια»: ἡ οἰκονομία τοῦ τίποτα

Δέν εἶναι ἀπόλυτα ξεκάθαρο τό πῶς θά μπορέσει ἡ παρουσία ἑνός ἢ δύο ἀμερικανικῶν ἀεροπλανοφόρων στό ἑλληνικά νερά νά ἀποτρέψει μία ἐνδεχόμενη ἐπίθεση τῆς Ἀλ Κάιντα στόν ὀλυμπιακή Ἀθήνα. Παρά τά τρομερά ὄπλα πού αὐτά τά πλοῖα διαθέτουν, ἡ ἀποτελεσματικότητά τους ἀπέναντι σέ ἕναν σάκο παραγεμισμένο μέ λίπασμα, πετρέλαιο καί καρφιά, πού κάποιος ἀποφασισμένος θά τοποθετήσει ὅπουδήποτε, δέν ἔχει ἀποδειχθεῖ ἀκόμα. Ἀκόμα πιά ἀκατανόητη εἶναι ἡ πρόσθετη αὐστηρή ἐπιτήρηση τοῦ ἑλληνικοῦ ἐναέριου χώρου ἀπό ἱπτάμενα ραντάρ — πέρα ἀπό τά ὅσα ἤδη ὑπάρχουν. Ἡ παρουσία τοῦ περίφημου τσεχικοῦ τάγματος ραδιο-μικρο-βιοχημικοῦ πολέμου θά εἶχε ἴσως κάποιον νόημα, δυστυχῶς ὅμως κατόπιν ἐορτῆς. Ἐξάλλου, σέ περίπτωση ἐπίθεσης αὐτοῦ τοῦ εἶδους, τό τελευταῖο τῶν προβλημάτων θά ἦταν ἡ περίθαλψη τῶν θυμάτων. Σκέφτεστε τά προβλήματα πού ὁ πανικός μπορεῖ νά δημιουργήσει σέ μία πόλη τεσσάρων ἑκατομμυρίων κατοίκων ἢ τό τί μπορεῖ νά σημαίνει ἡ διακοπή τῆς ὑδροδότησης γιά 48 ὥρες στόν ἴδια πόλη; Δέν εἶναι ὅπωςδήποτε τό NATO πού μπορεῖ νά ἀπαντήσει σέ τέτοιου εἶδους καταστάσεις.

Καθώς τό ζητούμενο εἶναι ἡ μή πραγματοποίηση τέτοιου εἶδους ἀπειλῶν, ἡ στρατιωτική κατοχή καί ἡ ἐντυπωσιακή ἐπίδειξη μέσων πού προετοιμάζει ὁ μηχανισμός τοῦ NATO στή διάρκεια τῶν Ὀλυμπιακῶν ἔχει στόν οὐσία ἀκριβῶς ἀντίθετα ἀπό τά ἐπιδιωκόμενα ἀποτελέσματα. Σκηνοθετεῖ δηλαδή ἕνα πεδίο μάχης, ὅπου σχεδόν ἀνοικτά προσκαλεῖ τόν κάθε ἀντίπαλο. Τό μόνο πού μᾶς μένει νά εὐχηθοῦμε εἶναι οἱ ὅποιοι ἡγέτες τῆς Ἀλ Κάιντα νά μή σηκώσουν τό γάντι καί νά μήν ἐκτιμήσουν ὅτι ἕνα κτύπημα στόν «ἐπιδεικτικά φυλασσόμενο» δυτικό στόχο θά ἀνεβάσει τό κύρος τους —καί τό κύρος τοῦ Ἀλλάχ— στό οὐράνια. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ περίφημη NATOϊκή παρέμβαση μᾶς ἐξαρτᾶ περισσότερο παρά ποτέ ἀπό τήν... εὐθυκρισία τῶν ἡμίτρελων τῆς Ἀλ Κάιντα. Θαυμάσια!

Φυσικά κάθε πόλεμος ἔχει τό κόστος του καί ἡ πρόσχαρη συμμετοχή τῆς Ἑλλάδας στόν πόλεμο τοῦ προέδρου Μπους καί τῆς «δύσης» ἐναντία «στό κακό» μέσα ἀπό τήν ἐθελοντική (ἐθελοντική ἀπό τά δύο μεγάλα κόμματα νά ἐξηγουμαστε) μετατροπή τῆς χώρας μας σέ προτεινόμενο πεδίο μάχης, ἀπαιτεῖ οἰκονομικές θυσίες. Ὁ ἐχθρός αὐτοῦ τοῦ τύπου ὅμως εἶναι παντοῦ

καί πουθενά, γεγονός πού μπορεῖ νά ἐκτοξεύσει στό ἄπειρο τό κόστος ἑνός τέτοιου πολέμου. Ἡ προσπάθεια νά προληφθοῦν τά πλέον ἀπίθανα σενάρια ἐπιθέσεων δέν ἔχει τέλος καί ὡς ἐκ τούτου οἱ ἐπενδύσεις ἔχουν ὡς μόνο πλαίσιο ἀναφορᾶς τή φαντασία τῶν «εἰδικῶν» ἐπί τούτου συμβούλων. Πρὶν ἀπό τά γεγονότα τῆς Μαδρίτης, ὁ προϋπολογισμός ἀσφαλείας τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων τῆς Ἀθήνας ξεπερνοῦσε ἤδη τά 800 ἑκατομμύρια δολάρια, ἦταν δηλαδή τριπλάσιος ἀπό τόν ἀντίστοιχο προϋπολογισμό τοῦ Σίδνεϋ καί πολλαπλάσιος ἐκείνου προηγούμενων Ὀλυμπιάδων. Μετά τή Μαδρίτη, τήν ἄφιξη τοῦ NATO καί τήν πανθομολογούμενη πλέον ἀπόφασή του νά μετατραποῦν οἱ ἀγῶνες σέ πεδίο μάχης, ὅπου θά ἀναμένεται ὁ μισητός καί ἀπρόβλεπτος ἐχθρός, τό κόστος αὐτό ἀναμένεται νά ἐκτιναχθεῖ σέ νέα ὕψη, μερικές ἐκτιμήσεις ἀπό τό ἐξωτερικό μιλοῦν ἀκόμα καί γιά τριπλασιασμό τοῦ ποσοῦ.

Κανονικά θά ἔπρεπε νά ὑπάρχουν καί κάποια ὄρια στόν παραλογισμό. Τά 800 ἑκατομμύρια δολάρια ἤδη ἀντιστοιχοῦσαν σέ 75 δολάρια «κατά κεφαλήν», σέ κάθε Ἑλληνα δηλαδή ἢ σέ 300 κατά τετραμελῆ οἰκογένεια. Τυχόν διπλασιασμός αὐτοῦ τοῦ ποσοῦ ἀνεβάζει τό τελευταῖο ποσό σέ 600 δολάρια καί τριπλασιασμός σέ 900. Γιά πολλές οἰκογένειες αὐτό ἀντιστοιχεῖ σέ μνηστῆ εἰσόδημα. Καθώς μάλιστα τά ποσά αὐτά σκορπίζονται κυριολεκτικά στόν ἀέρα, μέ μόνο κριτήριο τή συνήθως ἄρρωστη φαντασία τῶν «συμβούλων ἀσφαλείας» —οἱ ἄνθρωποι αὐτοί ζοῦν καί πλουτίζουν ἀπό τήν τερατολογία πού οἱ ἴδιοι παράγουν— δέν συνδέονται μέ καμία παραγωγική δραστηριότητα τῆς χώρας καί δέν ἀφήνουν πίσω τους οὔτε κἂν ἄχρηστα ντουβάρια. Εἶναι ἀπλῶς πεταμένα λεφτά ἀπό τά ὅποια τόση ἀνάγκη —πραγματική ἀνάγκη— ἔχει ἡ χώρα. Γιατί ἀκόμα κι ἂν περιοριστοῦμε σέ αὐτῆς τῆς κατηγορίας τίς ὀλυμπιακές δαπάνες, γιά τήν ἀσφάλεια δηλαδή, δέν θυμόμαστε νά ἔχει ποτέ ἄλλοτε ὑποστεῖ ἡ χώρα τέτοιας ἔκτασης ἀφαίμαξη σέ τόσο λίγο χρόνο, γιά τόσο δυσδιάκριτους λόγους. Καθώς, ἐπαναλαμβάνουμε, τά κονδύλια αὐτά οὐδεμία ἐγγύηση παρέχουν ἀπέναντι στήν αὐτοκαταστροφική ἀποφασιστικότητα —καί ἐφευρετικότητα— τῶν «ταγμένων» τρομοκρατῶν.

Πρὸς τό παρόν πληρώνουμε καί ἐλπίζουμε. Ὅταν ἔρθει ἡ ὥρα τοῦ ἀπολογισμοῦ ὅμως καλό εἶναι κάτι τέτοιες πολιτικές ἀποφάσεις νά κριθοῦν μέ τήν αὐστηρότητα πού τούς ἀξίζει. Τό «μεγάλο πάρτυ» τῶν κρατικοδίαιτων μεγαλοαστῶν καί νεόπλουτων τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τείνει νά ἐξελιχθεῖ σέ γιγαντιαία οικονομική καταστροφή καί ὄχι μόνο. Ὑποθέτω ὅτι τό κόστος αὐτοῦ τοῦ «βίτσιου» δέν θά τό πληρώσουμε ὅλοι ισότιμα.

Καί ὅλα αὐτά χωρίς νά ἐπεκταθοῦμε στό δημοκρατικά κρίσιμο. Ὅτι δηλαδή μέ τέτοια λογική καί τέτοια κονδύλια, κτίζεται ἕνα ἀστυνομικό κράτος ἀπό τό ὁποῖο θά κάνουμε χρόνια πολλά νά ἀπαλλαγοῦμε καί νά συνέλθουμε.

Γιώργος Μαργαρίτης

Ἰσπανία: ὄχι στά ψέματα

Οἱ Ἰσπανοί, μέσα ἀπ' τό βαρύ τους πένθος γιά τούς 200 νεκρούς καί τούς ἑκατοντάδες τραυματίες ἀπό τό τρομοκρατικό χτύπημα πού δέχθηκε ἡ χώρα τους, ἔδωσαν ἕνα μεγάλο μάθημα σέ ὅλους τούς Εὐρωπαίους. Ἐνα μάθημα ἠθικοποίησης τῆς πολιτικῆς καί πολιτικοποίησης τῆς ἠθικῆς. Ὅταν ὁ Ἀθνάρ, ὡς τήν τελευταία προεκλογική στιγμή (Σάββατο βράδυ) διετείνεται ἐπίσημως ὅτι ὑπεύθυνη γιά τό δολοφονικό χτύπημα ἦταν ἡ ΕΤΑ, ἐνῶ ἤξερε ὅτι ἡ βάσικη ὀργάνωση δέν εἶχε καμιά ἀνάμειξη σ' αὐτό, οἱ Ἰσπανοί ὄχι μόνον ὀργίσθηκαν γιά τό ψέμα ἀλλά τιμώρησαν τούς ψεῦτες μέ ἀξιοπρέπεια καί ἡρεμία καταδικάζοντάς τους, μέ τήν ἀπώλεια τῆς ἐξουσίας. Ὁ νέος πρωθυπουργός, ὁ σοσιαλιστής Χοσέ Λουίς Ροντρίγκεθ Θαπατέρο ὑποσχέθηκε ὅτι ἀρχές Ἰουνίου τό ἰσπανικό ἐκστρατευτικό σῶμα πού ὁ Ἀθνάρ εἶχε στείλει στό Ἰράκ θά ἐπιστρέψει στήν Ἰσπανία. Κι ἐπιπλέον: ὑποσχέθηκε ὅτι θά ξαναφέρει τή χώρα του στήν Εὐρώπη, μαζί μέ τούς ἄλλους Εὐρωπαίους, μακριά ἀπό τούς ἀμερικανόφιλους Μπλέρ καί Μπερλουσκόνι.

Τό ψεῦδος τοῦ Ἀθνάρ δέν ἦταν μόνον ἠθικά ἀπαράδεκτο, δέν ἦταν κάτι πού οἱ πολίτες δέν ἔπρεπε νά «χάψουν», δέν ἦταν μόνο πλήρης ἀπαξίωση τῆς πολιτικῆς. Ἡ ἠθικοποίηση τῆς πολιτικῆς εἶχε πολλαπλές προοδευτικές συνέπειες: ἦττα τοῦ Ἀθνάρ, ἀπεμπλοκή τῆς Ἰσπανίας ἀπό τόν πόλεμο τῶν Μπούς καί Μπλέρ. Καί συνάμα ἕνα μήνυμα πρὸς ὅλους τούς Εὐρωπαίους, λαούς καί ἡγέτες. Οἱ ὄριμοι Ἰσπανοί πολίτες ἔδειξαν ὅτι ἡ πολιτική καί οἱ πολιτικοί δέν μποροῦν νά στηρίζονται στό ψέμα. Ὅταν συμβαίνει κάτι τέτοιο πετᾶμε καί τό ψέμα καί τήν πολιτική τοῦ ψέματος καί τούς ψεῦτες.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

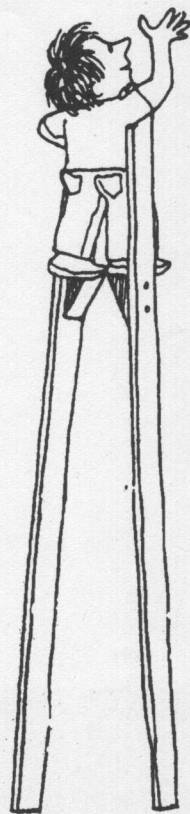
Ἵπουργεῖο Παιδείας: ἐμπρός στό δρόμο πού χάραξε τό ΠΑΣΟΚ

Μέ τό καλημέρα, ἡ νέα ὑπουργός Παιδείας κα Μαριέττα Γιαννάκου θέτει σέ ἐφαρμογή μία ἀπό τίς «μεγάλες ιδέες» πού διέπουν τό πρόγραμμα τῆς Ν.Δ. γιά τήν Παιδεία: καταργοῦνται οἱ ἐξετάσεις στή Β' Λυκείου καί δεύτερον τά ἐξεταζόμενα μαθήματα στή Γ' Λυκείου ἀπό ἐννιά πού εἶναι σήμερα θά μειωθοῦν στά ἕξι. Ποιά θά εἶναι τά μαθήματα αὐτά, θά ἀποφασισθεῖ ὕστερα ἀπό ἐθνικό διάλογο.

Οὔτε ἡ νέα ὑπουργός τόλμησε νά δεῖ τήν πραγματικότητα: ὅτι ἕνα ἀπό τά μέγιστα προβλήματα τῆς ἐκπαίδευσης, πού κυριολεκτικά συμπαλαιάζει τό Λύκειο καί τό καταργεῖ ὡς αὐτόνομη ἐκπαιδευτική βαθμίδα εἶναι ἡ ἐμπλοκή, μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, στή διαδικασία εἰσαγωγῆς τῶν μαθητῶν στά ΑΕΙ καί ΤΕΙ. Χρόνια λέγονται αὐτά, χρόνια ἀναλύονται ἀπό εἰδικούς καί καταγγέλλονται ἀπό τόν ἐκπαιδευτικό κόσμο. Δέν ἄκουσε τίποτε ὡς τώρα ἡ νέα ὑπουργός; Ἡ φοβᾶται ὅτι μέ τήν ἀπεμπλοκή τοῦ Λυκείου ἀπό τίς διαδικασίες εἰσαγωγῆς στά ΑΕΙ κινδυνεύει ἡ τόσο προσφιλή στή Ν.Δ. ἰδέα τῆς ἀξιοκρατίας;

Ὅσον ἀφορᾷ τή μείωση τῶν ἐξεταζομένων μαθημάτων ἀπό τά ἐννιά στά ἕξι, θά ὀφείλε νά ξέρει ἡ ὑπουργός, ὅπως καί οἱ προκάτοχοί της, ὅτι τό ζήτημα δέν εἶναι ὁ ἀριθμός ἀλλά ποιά μαθήματα συνιστοῦν αὐτό πού λέμε γενική παιδεία. Ὅ,τι συνιστᾷ τή γενική παιδεία, πού συγκροτεῖ τόν μορφωμένο ἄνθρωπο, ὄχι μόνο διδάσκεται σέ ὅλους τοὺς μαθητές ἀλλά καί ἐξετάζεται. Ὅ,τι δέν ἐξετάζεται εἶναι σά νά μὴν διδάσκεται. Ἄρα ὅ,τι συνιστᾷ γενική παιδεία δέν περικόπτεται.

Τό ΠΑΣΟΚ κατηγορεῖ τή Ν.Δ. ὅτι δέν εἶχε πρόγραμμα γιά τήν παιδεία καί δέν ἦταν ἔτοιμη νά ἀναλάβει τή διακυβέρνηση τῆς χώρας. Εἶναι ἀδίκη αὐτή ἡ κατηγορία. Ἡ Ν.Δ. ἔχει ἀκριβῶς τό ἴδιο πρόγραμμα πού μέ παταγώδη ἀποτυχία ἐφάρμοζε τό ΠΑΣΟΚ. Εἶναι ἀδικο τό ΠΑΣΟΚ νά διεκδικεῖ τό μονοπώλιο στήν ἀποτυχία. Ἵπάρχουν, ὅπως ἀποδεικνύεται, κι ἄλλοι ἐξίσου κατάλληλοι.

N.K.

ΕΚΛΟΓΕΣ 7 ΜΑΡΤΙΟΥ 2004

Έχασε τό ΠΑΣΟΚ - κέρδισε ή Ν.Δ.

Έμεϊς: 241.539 άριστεροί

του Άγγελου Έλεφάντη

Στήν Ελλάδα, από πολύ παλιά, οι βουλευτικές εκλογές συμπύκνωναν και άποσαφήνιζαν συνάμα τό πολιτικό γίγνεσθαι τής συγκυρίας. Ήταν μέσα σ' αυτές και δι' αυτών πού καταγραφόταν ό συσχετισμός δυνάμεων μεταξύ των κομμάτων, επιδιωκόταν ή νομιμοποίησή τους, ή ανάδειξη των δυνάμεων τής εξουσίας, τής αντιπολίτευσης και, ένδεχομένως, προσημαίνονταν πολιτικές δυνάμεις τής κριτικής άμφισβήτησης ή και τής άνατροπής. Έτσι, οι εκλογές θά άποκτήσουν κυρίαρχο πολιτικό βάρος, σέ σημείο πού άλλες έκδηλώσεις του πολιτικού νά έρχονται σέ δεύτερη μοίρα και νά υπερακαθορίζονται από τις εκλογικές άναμετρήσεις. Οι εκλογές ήταν, και είναι, ένα όλοπαγές γεγονός. Ίσως γιατί στόν μετεπαναστατικό δημόσιο βίο, τά κόμματα, πού διαχειρίζονταν τό πολιτικό και συνάμα άναδείκνυαν τις πολιτικές δυνάμεις του κράτους, ήταν πολύ ισχυρά: ίσως γιατί ή όνομαζόμενη κοινωνία των πολιτών δέν διαμόρφωσε προσίδιους θεσμούς ώστε οι «πολίτες» νά εκφράζονται έξω ή (και) παράλληλα πρós τά κόμματα και τις εκλογές: ίσως γιατί, μαζί μέ τις προηγούμενες αίτίες, τό ελληνικό πολιτικό σύστημα διαμορφώθηκε έξ άρχής ως κομματικοκεντρικό. Οι δικτατορίες και ή μόνιμη ως τό 1974 δικτατορευση, ό αντικοινοβουλευτισμός μέ μία λέξη, δέν μπόρεσαν ν' άποτελέσουν μονιμότερη κατάσταση πέρα από τή συγκυρία πού τις εύνόησε ή τις επέβαλε. Άκόμη και μέ τόν Έμφύλιο πόλεμο ό κοινοβουλευτισμός, και παρά τή μεταφορά τής πολιτικής στά πεδία των μαχών, και παρά τά έκτακτα και αντικοινοβουλευτικά μέτρα, δέν καταργήθηκε: ό Έμφύλιος ξεκινά μέ εκλογές και τελειώνει μέ εκλογές. Τά κόμματα διά τής διεκδικήσεως τής λαϊκής ψήφου διεκδικούν τό όλον ή μέρος τής εξουσίας.

Άπ' αυτή τήν πρωταρχική σημασία των εκλογών δέν έξέφυγαν και αυτές πού διεξήχθησαν πριν 15 ήμέρες μέ

τά γνωστά άποτελέσματα. Τά άποτελέσματα είναι μέν γνωστά, επισήμως και «κουμπιουτερικής» άναγεγραμμένα ως αριθμητικά δεδομένα, όμως παρά τή στατιστική περιγραφική τους ακρίβεια, δέν είναι εύγλωττα άπό μόνα τους ως πρós τά σημαϊνόμενά τους. Χρειάζονται άνίχνευση, άποδελτίωση, μεταγραφή σέ μη αριθμητική γλώσσα, άν και, βεβαίως, κανείς δέν μπορεί νά περιφρονήσει τήν άξία των αριθμών. Όταν ρίχνουμε τό ψηφοδέλτιό μας στήν κάλπη ναι μέν τό ψηφοδέλτιο του καθενός είναι αυτό πού είναι, ώστόσο ό ψηφοφόρος δέν άναγράφει ούτε τους λόγους πού είχε νά ψηφίσει τό κόμμα πού έψήφισε ούτε ποιός είναι ό ίδιος, από πού κρατά ή σκούφια του, ούτε πόσα χρωστά ούτε πόσα κερδίζει, όπως μάς προέτρεπαν πρό των νά πράξουμε επί του ψηφοδελτίου οι κακοηθέστατοι «Κακοήθεις» τής Αύγης.

Χωρίς νά είμαι Κακοήθης θά προσπαθήσω, ξεκινώντας βέβαια κι εγώ από τά αριθμητικά δεδομένα, νά πω μέ δικά μου λόγια τί λένε τά άποτελέσματα των εκλογών τής 7ης Μαρτίου. Η σειρά τής έκθεσης δέν είναι άξιολογική.

Ι. Νίκησε ή Ν.Δ. κι έχασε τό ΠΑΣΟΚ. Η ήττα όμως αυτή είχε προαναγγελθεί: ήδη από τό 2001 τό είχαμε διαπιστώσει σ' αυτό έδώ τό περιοδικό. Όχι γιατί είχαμε κάνει τή δημοσκοπήση των δημοσκοπήσεων αλλά γιατί κοιτάξαμε κατά τή σωστή μεριά. Και ή σωστή μεριά, όπου και οι μεγάλες μετατοπίσεις, ήταν τά φτωχότερα λαϊκά στρώματα: άγρότες, άνεργοι, συνταξιούχοι, κοσμάκης χαμηλών εισοδημάτων των πόλεων, στρώματα πού σταθερά από τό 1981, και μέ μεγάλη πλειοψηφία, στήριζαν τό ΠΑΣΟΚ. Η κυβέρνηση Σημίτη, πού κέρδισε μετά βίας τό 2000 (73.000 ψήφοι ή 1,06% διαφορά από τή Ν.Δ.), έγινε δυσάρεστη στά στρώματα αυτά. Τά λεφτά πήγαν άλλου: στίς άνάγκες

της σύγκλισης, στά μεγάλα έργα, τούς Όλυμπιακούς κι όχι σέ παραγωγικές επενδύσεις, όχι στην περιφέρεια. Παράλληλα οι νεοφιλελεύθερης εμπνευσης επιθέσεις στις εργασιακές σχέσεις, οι αλλαγές του κ. Γιαννίση στο ασφαλιστικό, οι υπέρμετρες δανειακές επιβαρύνσεις των νοικοκυριών (στεγαστικά, καταναλωτικά, τουριστικά δάνεια, ακόμα και για να παίξουν στο χρηματιστήριο), συγκέντρωναν προοδευτικά λαϊκή δυσαρέσκεια που δέν μπορούσε παρά να εκδηλωθεί μιά μέρα. Καί εκδηλώθηκε, έτσι όπως συνήθως εκδηλώνεται ή λαϊκή δυσαρέσκεια: μέ τήν άρση τής εμπιστοσύνης προς τό (πρώην) κυβερνητικό κόμμα, και τήν επένδυση προς τήν (πρώην) αντιπολίτευση, έστω τιμωρητικά. Σ' αυτή τή μετατόπιση των λαϊκών, των φτωχότερων στρωμάτων τής ελληνικής κοινωνίας προς τή Ν.Δ., κοντά σ' αυτό τό, όφθαλμοφανέστατο έδώ και δυό χρόνια γεγονός προστέθηκε και μιά μετατόπιση στά μεσαία στρώματα, λόγω τής μείωσης τής άγοραστικής τους δύναμης και άκύρωσης των προσδοκιών τους. Νά προσθέσω ότι τό ΠΑΣΟΚ, τό κόμμα των «μεγάλων προσδοκιών» για τά μικρο- και μεσαία στρώματα τής δεκαετίας του '70 και του '80 έπαψε στό γυρισμό τής δεκαετίας του '90 νά έχει αυτή τήν έλκτική δύναμη. Υπέσχετο πολλά, αλλά δέν μπορούσε πλέον, ούτε καν δημαγωγικά, νά ευαγγελίζεται μιά «νέα Ελλάδα». Η Ελλάδα, όπως κι όλη ή Εύρώπη, έπαιρνε τήν κατιούσα του συντηρητισμού, του άκρατου ανταγωνισμού, τής επιχειρηματικότητας, του νεοφιλελευθερισμού, τής άνεργίας, αφήνοντας πίσω της τούς μεταπολιτευτικούς λαϊκισμούς, ή μάλλον υιοθετώντας νέου τύπου λαϊκισμούς: του άτομικισμού, τής προσωπικής καταξίωσης, τής νεανικότητας, τής «νέας έποχής», τουτέστιν τής νέας κατανάλωσης, αυτής που όσο περισσότεροι άνθρωποι τήν όρέγονται τόσο λιγότεροι τήν άποκτούν. Ού παντός πλείν εις Κόρινθον. Κι ύστερα, ύστερα από τόσες θριαμβολογίες μιάς όλόκληρης εικοσαετίας, ύστερα από βαρύγδουπες «έκσυγχρονιστικές» ύποσχέσεις και-ρια προβλήματα παρέμειναν άλυτα: παιδεία, υγεία, ποιότητα ζωής, νοσηρότητα πόλεων, περιβάλλον... Εί-ναι προβλήματα μέ μεγάλο κοινωνικό βάρος, μετρούν πολ-ύ στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Γέμισε ό τό-πος πανεπιστήμια, ό καθένας όμως που έχει μιά πα-νεπιστημιακή έμπειρία (φοιτητής, έρευνητής, πανεπι-στημιακός) γνωρίζει ότι τά πανεπιστήμια ύποχρηματο-δοτήθηκαν και ύποβαθμίστηκαν. Δέν ανακόπηκε, αντί-θετα αυξήθηκε, ή ροή προς τό έξωτερικό και προς τά άμφιβόλου ποιότητας ιδιωτικά εκπαιδευτήρια. Η δω-ρεάν παιδεία είναι εύφημισμός. Η φροντιστηριακή εκ-γύμναση καλά κρατεί. Από τό Λύκειο άποτάχτηκαν δεκάδες χιλιάδες νέοι, ένω, αυτή ή κρισιμότατη και άναντικατάστατη για τήν πνευματική διαμόρφωση των νέων εκπαιδευτική βαθμίδα, δέν είναι παρά ένας ύπο-χρεωτικός διάδρομος για τήν κατανομή των ύποψη-φίων στά άπειρα Τμήματα άνύπαρκτων γνωστικών αντικειμένων. Η εκπαίδευση δέν εκπαιδεύει: στην κα-λύτερη περίπτωση εκγυμνάζει, ντρεσάρει ώστε οι νέοι

νά ανταποκριθούν στην άπασχολησιμότητα. Γνωστά επίσης τά τής υγείας που ιδιωτικοποιείται μέ βήμα τα-χύ. Αν παλιότερα όλοι οι δρόμοι όδηγοσαν στο Λον-δίνο σήμερα ό έκσυγχρονισμός έξωθει τον κόσμο στα ιδιωτικά νοσηλευτήρια.

Γνωστά όλα αυτά. Έχουν πολλαπλώς αναλυθεί και από έγκυρες μελέτες και από τά ίδια τά κινήματα των εκπαιδευτικών, των πανεπιστημιακών, των ύγειονομι-κών. Δέν είναι του παρόντος νά τά επαναλάβουμε. Για έκλογές μιλάμε. Πίσω, λοιπόν, από τά αριθμητικά δε-δομένα αυτών των εκλογών έχουμε τούς ανθρώπους, μέ σάρκα και όστά. Δέν άλλαξε ή κατάσταση άλλα-ξαν όμως οι πολιτικές αντιδράσεις των ανθρώπων απέ-ναντι στην κατάσταση. Σέ πολλές περιπτώσεις ή μετα-στροφή των ψηφοφόρων από τό ΠΑΣΟΚ προς τήν Ν.Δ. είναι έντυπωσιακή, γιατί ήταν έντυπωσιακή ή άπόσταση ανάμεσα στις προσδοκίες και τήν πραγμα-τικότητα. Τό ΠΑΣΟΚ, κόμμα πλέον καθεστωτικό (θέ-λω νά πώ: κομματικοποίηση του κρατικού μηχανισμού και κρατικοποίηση του κόμματος) εισέπραττε τήν ά-ντικαθεστωτική ψήφο. Έτσι δημιουργήθηκε ή διαφο-ρά σχεδόν 5 ποσοστιαίων μονάδων μεταξύ Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ. Αυτή τή διαφορά έδειχναν όλες οι δημοσκο-πήσεις τον τελευταίο χρόνο, διαφορά που δέν άνέκο-ψε τό αίφνίδιο σοκ αλλαγής ήγεσίας. Σοκ ύπήρξε αλλά τό πλήγμα τό υπέστη τό ΠΑΣΟΚ και προσωπικά ό ίδιος ό Γ. Παπανδρέου. Ο νέος άρχηγός ξεκίνησε μέ μιά διαφορά 8 περίπου μονάδων υπέρ του στο έρώτη-μα ποιός είναι ό καταλληλότερος πρωθυπουργός και τίς τελευταίες ήμέρες πρό των εκλογών ό Κ. Καρα-μανλής τον ξεπέρασε κατά 3-4 μονάδες.

Κι άπ' αυτά ακόμη τά δευτερεύοντα αριθμητικά μη-νύματα προκύπτει ότι ή ήττα δέν ήταν μόνον του ΠΑ-ΣΟΚ αλλά ήταν και του ίδιου του άρχηγού του παρά τά επικοινωνιολογικά εφυολογήματα. Πώς νά ξεχωρί-σει ό κόσμος τό γνώριμο αλλά ρυτιδωμένο πρόσωπο του ΠΑΣΟΚ από τό χαρούμενα χάσκον προσώπειο τής τελευταίας στιγμής;

II. Έχασε, λοιπόν, τό ΠΑΣΟΚ, κέρδισε ή Ν.Δ. Δέν χρειάζεται νά τό επαναλαμβάνουμε άφου ήδη βλέπου-με στις όθόνες τά νέα πρόσωπα τής έξουσίας, τής νεο-δημοκρατικής. Εί-ναι νέα αυτά τά πρόσωπα, νέα στην έξουσία, πολλά μάλιστα, όπως ό ίδιος ό άρχηγός τής Ν.Δ. Κ. Καραμανλής, κάθονται για πρώτη φορά σέ ύπουργικούς θώκους.

Παλιό κόμμα ή Ν.Δ., ιστορικά προέρχεται από τήν προδικτατορική δεξιά, άμεση συνέχεια τής μεταδικτα-τορικής Ν.Δ. του Κωνσταντίνου Καραμανλή, του Γεωρ-γίου Ράλλη, του Ευ. Άβέρωφ, του Κώστα Μητσotάκη και του Έδερτ, ωστόσο, πιστεύω, ότι αυτή ή γενεαλο-γία, που όπως όποτε τήν προσδιορίζει όπως κάθε γε-νεαλογία, δέν τής άποδίδει ευθέως τά ιδεολογικά, τά κοινωνικά και τά πολιτικά της χαρακτηριστικά. Οι ιστορικοί προσδιορισμοί δέν έρχονται νά τήν κοσμή-

σων εϋθύγραμμα από τό παρελθόν στο παρόν. Ούτε βέβαια χαρακτηρισμοί με μεγάλη πέραση στο παρελθόν, όπως η «επάρατος δεξιά», ή δεξιά του νατοϊσμού και των μονοπωλίων, αντιστοιχούν στην πραγματικότητα της σημερινής Ν.Δ. Ακόμη κι αυτό τό τετριμμένο επίθετο «δεξιά» δύσκολα κολλά στή Νέα Δημοκρατία αν δεν αποσαφηνισθεί. Ο Κ. Καραμανλής δεν είναι ούτε Μπερλουσκόνι ούτε Άθναρ, όπως, βέβαια, ο Γιώργος Παπανδρέου δεν ταίριαζε με καμιά από τίς φιγούρες της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας. Αν βέβαια στή διάκριση Συντήρηση-Πρόοδος πρέπει να αντιστοιχήσουμε όπωςδήποτε στή μέν «συντήρηση» τή Ν.Δ. στή δέ «πρόοδο» τό ΠΑΣΟΚ, απλώς οι λέξεις χάνουν τό νόημά τους.*

Μέ τά προηγούμενα δεν θέλω να πω ότι δεν υπάρχει πιά δεξιά στον τόπο μας ή ότι ή Ν.Δ. δεν είναι κόμμα δεξιά. Αν δεξιά σημαίνει κοινωνική συντήρηση, πολιτισμική συμβατικότητα, στήριξη σε μορφές και αξίες, παραχρημένες και ανέλευθρες, αν σήμερα δεξιά σημαίνει προσαρμογή στα θέσμιμα του νεοφιλευθερισμού και της «μοναδικής σκέψης» (και όχι σε μορφές και θέσμιμα του μετεμφυλιοπολεμικού παρελθόντος), αν δεξιά σημαίνει έκφραση του νατοϊσμού, πολιτική συντηρικότητα ή και αντιδραστικότητα τότε εγώ τουλάχιστον βλέπω τόση δόση δεξιάς στο ΠΑΣΟΚ όσο και στή Ν.Δ., αν και στην πράξη τά δύο μεγάλα κόμματα έξουσίας αναγκάζονται να περιορίσουν ή να αυξήσουν τή δόση τους. Και όπωςδήποτε μή αποδεχόμενος τά έγκυφατικά κατασκευάσματα περί «κοινωνικής δυναμικής», που δεν σημαίνουν τίποτε άλλο παρά ποιός ρίχνει περισσότερο τσιμέντο στα πέριξ, ποιός έπωφελείται περισσότερο από τήν αναθέρμανση της οικονομίας διά της οικοδομής, (πόσο νέα αυτή ή σαγήνη, ούτε καν ξήγητα έτών...) είμαστε υποχρεωμένοι να διαπιστώσουμε ότι ναι μέν δεν έχουν ξεπεραστεί οι διαχωριστικές γραμμές Δεξιά/Άριστερά αλλά ότι έχουν θολώσει οι διαχωριστικές γραμμές ΠΑΣΟΚ (Κέντρο)-Δεξιά.

Έχουμε καιρό μπροστά μας να τά μελετήσουμε όλα αυτά. Εκείνο που ενδιαφέρει για τήν ώρα είναι ότι έχασε τό ΠΑΣΟΚ. Έχασε δηλαδή ένα κόμμα λαϊκών έγκλήσεων, λαϊκιστικών ιδεολογιών, νεοφιλελεύθερης πολιτικής πράξης, ένα κόμμα μικροαστικού κομπασμού και μεταμοντέρνας ασυναρτησίας. Εκείνο που ενδιαφέρει επίσης είναι ότι στα επόμενα χρόνια στο τιμόνι της χώρας θα είναι ή Ν.Δ., ένα κόμμα που, ούτως ή άλλως, κι ανεξάρτητα από τίς ομοιότητες ή τίς διαφορές του προς τό ΠΑΣΟΚ, θα διαχειρισθεί όσο μπορεί καλύτερα τά καπιταλιστικά συμφέροντα, τά συμφέροντα και τίς ανάγκες του ελληνικού μικροκαπιταλισμού και του εν γένει αστισμού με βάση τίς, γενικές τουλάχιστον, προδιαγραφές του νεοφιλελευθερισμού. Ακόμη και ο ευρωπαϊσμός της Ν.Δ. στην πρακτική

του πλέον διάσταση θα συνάδει με τον ευρωπαϊσμό των άλλων νεοφιλελεύθερων ευρωπαϊκών πολιτικών οικογενειών. Η Ν.Δ. είναι ένα κόμμα που έτσι κι αλλιώς θα μάς βρει αντίπαλους, έμας τους άριστερους.

III. Έμεις οι άριστεροί. Κατ' αρχήν μερικές βασικές επισημάνσεις εκλογικού τύπου.

• Τό ΚΚΕ κράτησε με άνεση τά ποσοστά του και αύξησε ελαφρώς τή δύναμή του. Όπως δέ δείχνουν τά αποτελέσματα περιοχών με πιο τονισμένο λαϊκό χαρακτήρα έχει σ' αυτές μεγαλύτερη αύξηση (Β' Αθηνών, Β' Πειραιώς). Μέσα στή ρευστοποίηση και τίς ανακατατάξεις της εποχής, ένα κομμάτι του εργατικολαϊκού κόσμου επέλεξε τό ΚΚΕ κι όχι μόνον επειδή ήταν μαζί του εδώ και χρόνια. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι «έπεισε». Αυτή ή πειστικότητα του ΚΚΕ, ή εμπιστοσύνη ενός τμήματος του εργατολαϊκού κόσμου θέλει συζήτηση. Γιατί, αν έμεις οι της ανανεωτικής άριστερας είμαστε πεισμένοι ότι τό ΚΚΕ ως ιδεολογία δεν αντιπροσωπεύει παρά έναν αναχρονιστικό εργατισμό, ότι βλέπει τήν κοινωνία, τον κόσμο, τίς προοπτικές μέ τά γυαλιά ενός άφορητου δογματισμού, ότι τον σοσιαλισμό που διακονεί θα τον απέρριπταν ακόμη και οι σκληρότεροι ιεράρχες της πάλαι ποτέ σοσιαλιστικής πατρίδας, ότι θέλει απόλυτα περιφρουρημένο και ελεγχόμενο τον κόσμο του όπως ο μικροπακάλης τό μπακάλικό του —μακριά ακόμη κι απ' τούς διπλανούς δηλωτές μή τυχόν και οι δικόι του κολλήσουν «μικροαστική ασυνείπεια»— επομένως είναι έξ όρισμού άθνηωτικό και διασπαστικό των κοινωνικών στρωμάτων που διατείνεται ότι θέλει να ένοποιήσει, ότι ο αντιευρωπαϊσμός θέτει τό ΚΚΕ σε μιά αντίστοιχη τροχιά, τό

* Για παράδειγμα: «Η διάκριση Συντήρησης-Πρόοδου γίνεται περισσότερο ευδιάκριτη στο πολιτισμικό και τό κοινωνικό επίπεδο. Τό μπλόκ της Ν.Δ. γίνεται ομοιογενέστερα συντηρητικό και κινδυνεύει να χάσει τήν έπαφή του με τίς αιχμές της κοινωνικής δυναμικής. Τό μπλόκ της Κεντροαριστερας δένεται περισσότερο με τίς δυναμικές τάσεις των μετασχηματισμών και επομένως χρειάζεται να βρει πώς δεν θα αποκοπεί από τούς μη δυνάμενους. (...) Τό σενάριο της Ν.Δ. ή έναλλαγή αποκτά όλο και περισσότερο συντηρητικά και διαχειριστικά χαρακτηριστικά. (...) Τό σενάριο του Γ. Παπανδρέου κοιτάει μακρύτερα και είναι ρηξικέλευθο, τουλάχιστον ως προς τήν πρόθεση». Γιάννης Βούλγαρης, *Τά Νέα*, 14-15 Φεβρουαρίου 2004 «Κάτι αλήθεια συμβαίνει εδώ». Αυτά ως προς τήν αποτίμηση του μέλλοντος, από τον άρθρογράφο που με τήν άρχηγία του Γιώργου Παπανδρέου θεώρησε ότι «ξεπήδησε μιά νέα δυναμική που άλλαξε τούς όρους του παιχνιδιού». Πόσο γρήγορα «οι μη δυνάμενοι» αποκόπηκαν από τό μπλόκ της κεντροαριστερας... Με βάση αυτή τήν εμπειριστινική όρολογία πρέπει να συμπεράνουμε ότι οι δυνάμενοι αποτελούν πλέον τήν κοινωνική βάση και τήν προωθητική δύναμη του ΠΑΣΟΚ;

μετασηματίζει σέ σύγχρονο Παπουλάκο, ἄν λοιπόν ἐμεῖς βλέπουμε κάπως ἔτσι τό ΚΚΕ ἢ δική μας περιγραφή δέν εἶναι ὑποχρεωτικά ἴδια μέ τήν περιγραφή τῶν ἄλλων. Ἀκριβῶς δέ ἡ «πειστικότητα» τοῦ ΚΚΕ πού κάπως ἐκδηλώθηκε καί σέ τούτα τά ἐκλογικά ἀποτελέσματα, σέ τελευταία ἀνάληψη σημαίνει πολύ ἀπλά ὅτι ὁ κόσμος πού τό ψήφισε δέν μπόρεσε νά δεῖ καλύτερα τί κρύβεται κάτω ἀπό τήν «ντόμπρα ἀριστερή» φρασεολογία τῶν ἰθυνόντων τοῦ Περισοῦ. Αὐτά τά λαϊκά στρώματα ἤθελαν νά ψηφίσουν ἀριστερά, νά ψηφίσουν κάποιους δηλαδή πού δέν θά ἔφενυγαν αὐριο γι' ἄλλου, κάποιους πού δέν θά ἄρχιζαν μέ τό καλημέρα τίς ντρίπλες μέ τό ΠΑΣΟΚ. Τό ἀκούσαμε αὐτό τό «ἐπιχείρημα» τίς ἡμέρες αὐτές. Κι ἔπιανε γιατί εἶχε μιά κάποια βάση σέ συμπεριφορές καιροσκοπικές πρώην ἀριστερῶν, εἶχε μιά βάση στίς γνωστές θορυβώδεις μεταλλάξεις πού ταλαιπώρησαν τόν κόσμο μέ τή σπουδαιοφάνειά τους, καί τήν εὐτέλειά τους. Κολλάμε κι ἐμεῖς ἀπό τή μουντζούρα τους. Ὁ κόσμος ὅμως αὐτός ἤθελε νά ψηφίσει κάτι ἀριστερό. Καί διάλεξε τό ΚΚΕ γιατί κάτι τοῦ θύμιζε ἀπό τήν ἱστορική ἀδιαισχρία καί τό ἀσυμβίβαστο τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος.

• Τί κάναμε, λοιπόν, ἐμεῖς στίς ἐκλογές τῆς 7ης Μαρτίου; Ἐμεῖς μέ τήν πολιτική μορφή *Συνασπισμός τῆς Ριζοσπαστικῆς Ἀριστερᾶς*, μιά μορφή πού παρά τίς προθέσεις ὅλων τῶν συνιστωσῶν τῆς (ὅπως τουλάχιστον διακηρύχθηκαν) γιά μονιμότερη συνεργασία τῶν δυνάμεων τῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστερᾶς καί τῶν ριζοσπαστικῶν κινήματων, δέν ἦταν παρά μιά *ἐκλογική συνεργασία*. Τό μέλλον θά δείξει ἄν αὐτή ἡ ἐκλογική συνεργασία θά ἀποκτήσει, καί πῶς, μονιμότερο χαρακτήρα. Λέγοντας δέ ἐκλογική συνεργασία δέν τήν ὑποτιμῶ, πολύ περισσότερο πού, ὅπως ἔλεγα στήν ἀρχή, ἀποδίδω στίς ἐκλογές καθοριστικό πολιτικό βάρος.

Αὐτή, λοιπόν, ἡ πολιτική συνεργασία διαφορετικῶν ἀριστερῶν ὀργανώσεων, διαφορετικῶν ὡς πρὸς τήν προέλευση, ἀλλά καί ὡς πρὸς τίς προσίτιδες στήν κάθε συνιστώσα ἀπόψεις, εἶχε τό πολύ σημαντικό ὅτι ὑπῆρξε. Ὑπῆρξε ἕνα «ἐμεῖς», πράγμα πού ἤδη ἀπό μόνο του εἶναι σημαντικό, ὅταν οἱ σύγχρονες πραγματικότητες ἐξωθοῦν πρὸς τόν κατακερματισμό κι ὅταν ἡ κάθε συνιστώσα, ἀκόμη καί τά άτομα καί ἐπί μέρους συλλογικότητες, στήν πραγματικότητα εἶναι προϊόντα διασπάσεων, μερικῆς ἀπό τίς ὁποῖες ξεκινοῦν ἀπό τά χρόνια τῆς δικτατορίας καί πρὶν ἀπ' αὐτήν.

Αὐτή λοιπόν ἡ Ἀριστερά μέ τό ἐκλογικό ὄνομα ΣΥ.ΡΙΖ.Α, πού δέν ἦταν παρατσούκλι καί μπουζουριέρα ἀλλά πού ἀκόμη δέν εἶχε προσλάβει ἐκεῖνα τά χαρακτηριστικά πού θά καταδήλωναν τήν ὑπέρβαση τῶν διασπάσεων καί τῶν διαφορῶν, αὐτή ἡ Ἀριστερά κέρδισε τό στόχο τῆς. Τό μόνο ρεαλιστικό στόχο πού μπόρουσε νά ἔχει: τήν εἰσοδό τῆς στή Βουλή. Μοιάζει τώρα πολύ μινιμαλιστικός αὐτός ὁ στόχος, ἀφοῦ πλέον ὁ καθένας ξέρει ὅτι ὁ ΣΥ.ΡΙΖ.Α εἶναι στή Βουλή. Κατα-

κλήθηκε ἡ προϋπόθεση γιά τήν ὁποιαδήποτε μελλοντική στόχευση καί πορεία. Γιατί, οἱ στοχοθεσίες γιά ὑψηλά ποσοστά ἢ ὅ,τι ἄλλο (π.χ. νά σπάσει ὁ δικομματισμός) ἦταν βέβαια νότες αἰσιοδοξίας, δέν εἶχαν σχέση ὅμως μέ τήν πραγματικότητα καί τήν ἀπήχηση οὔτε τοῦ Συνασπισμοῦ, πού ἦταν ἡ κύρια συνιστώσα οὔτε μέ τό ἀθροιστικό μέγεθος ὅλων μαζί. Σήμερα διαβάσω κι ἀκούω ὅτι αὐτό τό 3,26% τοῦ ΣΥ.ΡΙΖ.Α εἶναι μιά μίξερη ἐπιβίωση, μιά μίξερη στασιμότητα. Ἀλλά γιατί μίξερη; *Αὐτό εἶμασταν*. Ἡ δυναμικότητα αὐτῆς τῆς συνεργασίας ὡς ἐκεῖ ἔφτανε, αὐτά τά ἐφόδια εἶχε στή φαρέτρα τῆς. Ἡ σχέση ὅλων μαζί τῶν συνιστωσῶν πρὸς τίς μάζες, ἡ *προϋπάρχουσα ὀργανωτική* κατάσταση τῆς καθεμῆς ἦταν τέτοια πού, πραγματικά, μόνον ἡ ὑπερένταση καί ἡ μαχητικότητα ὅλων αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων ἔδωσε σέ κάθε περίπτωση, στήν ἐπαρχία καί στό κέντρο, τήν αἴσθηση ὅτι κοντά στά ἄλλα ψηφοδέλτια τῶν «μεγάλων» ὑπάρχει καί τό δικό μας πού ὄχι μόνο δικαιούται ἀλλά ἔχει τή δύναμη νά μπεῖ στή Βουλή.

«Σέ τούτη τήν ἐκλογική μάχη κανεῖς δέν περιοσεύει», ἔγραφα στήν ἐφημερίδα τοῦ ΣΥ.ΡΙΖ.Α *Εὐρυτανίας* ὅπου ἤμουν ὑποψήφιος. «Καμιά ψήφος δέν εἶναι μάταιη, ἀκόμη καί ἐκεῖ πού δέν ὑπάρχει καμιά πιθανότητα νά ἐκλεγῆ βουλευτής. Παντοῦ, ὡς τό τελευταῖο δυσπρόσιτο χωριό κάθε ψήφος εἶναι ἕνας ἀριστερός πού διατρανώνει τίς ιδέες τῆς Ἀριστερᾶς, τή βούλησή του οἱ νέες ὀργανώσεις νά πάρουν τό αὐριο τῆς Ἀριστερᾶς στούς ὤμους τους. Μιά ψήφος παραπάνω παντοῦ, εἶναι μιά ἀκόμη θέση μάχης κατά τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ, τοῦ δικομματισμοῦ, κατά τῆς ἰσοπέδωσης τῶν συνειδήσεων. Ξέρουμε ὅτι οἱ ἀριστεροί θά ἀνταποκριθοῦν ὥστε ὁ Συνασπισμός τῆς Ριζοσπαστικῆς Ἀριστερᾶς νά βγεῖ ἐνισχυμένος ἀπ' αὐτή τή μάχη. Ὅλοι θά φροντίσουμε γι' αὐτό».

Καί πράγματι τό φροντίσαμε τό ζήτημα ὅλοι οἱ 241.539 ἀριστεροί πού ψηφίσαμε τό ΣΥ.ΡΙΖ.Α. Αὐτή εἶναι ἡ μόνη περιουσία πού ἔχουμε αὐτόν τόν καιρό, *προ-υπόθεση* γιά ὅλες τίς ὑποθέσεις τοῦ μέλλοντος, ἀκόμη καί τίς καταστροφικές (ἢ τίς αὐτοκαταστροφικές).

Αὐτή εἶναι ἡ μόνη περιουσία πού ἔχουμε ὄχι γιά νά τήν καταναλώσουμε ἀλλά γιά νά τήν ἐπενδύσουμε κερδοφόρα: στίς ὀργανώσεις τῆς Ἀριστερᾶς, στίς ὀργανώσεις τοῦ κινήματος. Γιατί ἡ μόνη ὀργάνωση πού διαθέτουν οἱ 241.539 ἀριστεροί εἶναι ὅτι *ὄλοι μαζί* βρέθηκαν στό ἴδιο ψηφοδέλτιο. Εἶναι πολύ αὐτό, ἄν καί δέν φτάνει. Οἱ ἔξι βουλευτές μας, αὐτούς πού ὁ ἀριστερός λαός ἐπέλεξε γιά βουλευτές, ἐκπροσωποῦν ὄλους. Ὅλους ἀνεξαιρέτως, τούς σημερινούς, τούς χθεσινούς καί τούς αὐριανούς.

ΜΝΗΜΗ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΗΛΙΟΥ

Φίλιππε, σ' ευχαριστούμε πού υπήρξες

Είναι ένα από τὰ πράγματα τῆς ζωῆς νά μιᾶς γιά τόν θάνατο ενός ἀνθρώπου, ενός φίλου καί συντρόφου. Δέν ἄρесе στόν Φίλιππο ν' ἀκούει ἢ νά διαβάξει ὅτι «ἔφυγε» κάποιος. Ἐξοργιζόταν. Γιατί, ἔλεγε, ὅτι αὐτό τό «ἔφυγε» μόλις καί μετά βίας καλύπτει τήν ἀπαντοχή γιά τήν ἄλλη ζωή, τήν ἀτελεύτητο, τή Δευτέρα Παρουσία καί τήν ἐπουράνια ἀνταμοιβή. Γι' αὐτό κι ἐγώ δέν θέλω νά χρησιμοποιήσω κάποια ἀπ' αὐτές τίς μεταφορές περί ἀποδημίας εἰς Κύριον, ὄχι μόνο γιατί συμφωνῶ μέ τόν Φίλιππο, ὅπως καί σέ τόσα ἄλλα, ἀλλά καί γιατί θά ἦταν ἀσέβεια στή μνήμη του. Ἄλλωστε, ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ δέν ἔφυγε· ἀπλῶς πέθανε, ὅπως τόσοι, ἀτελεύτητοι πρὶν ἀπ' αὐτόν, ὅπως ὅλοι μας μιά μέρα. Τελείωσε τή ζωή του ἔχοντας μίαν ἀπίστευτη γενναιότητα μπροστά στόν θάνατο, πού ἤξερε ἐδῶ καί καιρό ὅτι ἔρχεται μέ βῆμα ταχύ. Πέθανε μέν ὅπως κάθε ζωντανός καί φθαρτός, ὅπως ὅλοι θά πεθάνουμε μιά μέρα, ἀλλά ἀνήκει στήν ἱστορία, στή ζωσα ἱστορία, σ' αὐτό τό ἀτελεύτητο ἴχνος ζωῆς πού ἀπομένει στή ζωή ἀνάμεσά μας, μᾶς συνοδεύει, δείχνει στούς ζωντανούς κατά ποῦ πᾶνε τὰ πράγματα, τὰ ἐσόμενα, κατά ποῦ πᾶνε ἢ πρέπει νά πᾶνε οἱ χωρίς τελειωμό ἱστορίες τῆς ζωῆς.

Ἐχω, λοιπόν, τό προνόμιο καί τό βαρῦ καθήκον νά μιλήσω ἐκ μέρους τῆς Αὐγῆς, στήν ὁποία ὁ Φίλιππος εἶχε διατελέσει συνεργάτης, πρόεδρος τοῦ Δ.Σ. τῆς καί πού ἡ παρουσία του σ' αὐτήν τῆς εἶχε δώσει μιά νέα πνοή. Νά μιλήσω ὅσο πιό σύντομα γίνεται γιά τή ζωή του, τή ζωή του πού ἀνήκει στήν ἱστορία, «ὄχι γιά ν' ἀρθρώσω τόν ἔπαινό της, πού ἀνακύπτει ἔτσι κι ἄλλιῶς ὁ μόνος του», ὅπως ἔγραφε πρὶν ἀπό δύο ἐβδομάδες στήν Αὐγή ὁ Σπύρος Ἀσδραχᾶς, «ἀλλά γιά νά θυμίσω τό κύριο χαρακτηριστικό της: ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ εἶναι ἕνας μέγας ἱστορικός καί ἐφθασε στήν ἱστορία ἀπό πολιτικά ἐναύσματα, χωρίς ὅμως νά ὑποτάξει τήν πολιτική στήν ἱστορία». Καί βέβαια δέν μπορῶ νά μή μιλήσω καί προσωπικά.

Μέ τόν Φίλιππο συνυπῆρξα πρὶν ἀπό τά χρόνια τῆς δικτατορίας ὡς προχθές, 40 ὁλόκληρα χρόνια. Συνυπῆρξαμε στενά. Ὑπῆρχε, βέβαια, ἕνα μόνιμο θέμα πού μᾶς χώριζε, μέ τεράστιες συνέπειες γιά τό Κίνημα, τήν Ἱστορία καί τή ζωή: Ἦταν βαμμένος Παναθηναϊκός βαξέλας. Ἀλλά ἔτσι εἶναι οἱ ἀνθρώποι ἔχουμε τίς ἀδυναμίες μας. Μιά ἄλλη ἀδυναμία τοῦ Φίλιππου, στήν ὁποία υπέκυπτε ἀμετανόητα ἐπί δεκαετίες, ἦταν ἡ ἐπιμονή του πῶς μπορεῖ νά υπάρξει ἱστορία ἐπιστημονική. Καί υπηρέτησε αὐτή τήν ἰδέα ἐναντία στήν ἀδράνεια, τόν ἀκαδημαϊσμό, στίς ἰδέες τοῦ συρμοῦ, ἐναντία στήν ἰδεολογική χρήση τῆς ἱστορίας, ὅπως ὁ ἴδιος θεωρητικοποίησε τό ζήτημα, τόσο πολύ καί τόσο βαθειά πού, ἂν σήμερα μποροῦμε νά λογαριάσουμε ὅτι στόν τόπο μας υπάρχει ἐπιστημονική ἱστοριογραφία μέ ἀξιόλογα ἐπιτεύγματα καί νέους, ἀξιους ἱστορικούς, εἶναι καί δικό του ἔργο. Πρωταγωνίστησε σ' αὐτό τό μέτωπο, ἐπί ἐξήντα ὁλόκληρα χρόνια. Νά μνημονεύσω μόνο κάποιες στιγμές αὐτοῦ τοῦ γιγάντιου ἔργου πού ποτέ δέν ἔπαψε νά εἶναι πολιτικοποιημένο, στρατευμένο καί συνάμα ἐπιστημονικό: ὅτι στή διάσπαση τοῦ ΚΚΕ τό 1968 οἱ κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης ὀφείλαμε νά κόψουμε ἀπό τόν σταλινισμό, νά ξεκόψουμε ἀπό τόν μπρεξινεφισμό κι αὐτό πού τότε ὀνομάζαμε κολληγιαννισμό, δηλαδή καί κυρίως, τήν ἐξάρτηση τοῦ ἑλληνικοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος ἀπό τή Σοβιετική Ἐνωση. Νά ξεκόψουμε ἀπό τόν δογματισμό πού δέν εἶναι μιά λέξη ἀθῶα, ἀλλά μιά βαθιά νοοτροπία, πού ἐξηγεῖ τό ἄγνωστο διά τοῦ ἀγνώστου; Ὅτι οἱ κομμουνιστές πού διέπραξαν λάθη, κι ἐγκλήματα ἀκόμη, ἦταν ἀπό τά εὐγενέστερα πρόσωπα, καί πάλεψαν γιά τίς εὐγενέστερες ἰδέες. Ἦταν ἀπό τούς λίγους πού υπῆρξε κομμουνιστής κι ἀγωνιστής ὡς τό τέλος, πού μέ κανέναν τρόπο δέν υπέγραψε δήλωση νομιμοφροσύνης οὔτε ὅταν τό «ἀμάρτημα» τοῦ κομμουνισμοῦ πληρωνόταν μέ τήν ἐσχάτη τῶν ποινῶν, οὔτε ὅταν ἡ δήλωση ἀνταμειβόταν μέ τιμές καί μαλάματα.

Ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, ὁ νεαρότατος τότε ΕΠΟΝίτης τῆς Κατοχῆς καί τῶν Δεκεμβριανῶν, ὁ κρατούμενος

φαντάρος στο Μακρονήσι, διότι δέν συνεμορφώθη προς τās υποδείξεις, ό οργανωτής του προδικτατορικού Κέντρου Μαρξιστικών Μελετών, ό Φίλιππος του αντιδικτατορικού αγώνα, ό εκ των πρωταγωνιστών της διάσπασης του ΚΚΕ τό 1968, μέ τίς εμπνευσμένες ιδέες και τόν τιτάειο αγώνα για τή χειραφέτηση του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, ό Ήλιού, ακούραστος μελετητής του ελληνικού Διαφωτισμού και του εκκλησιαστικού σκοταδισμού, ό μελετητής του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, ό Ήλιού του «Μνήμονα», των επιστημονικών ιστορικών συνεδρίων, ό εμπνευστής, μαζί μέ τόν Βασ. Παναγιωτόπουλο και τόν Σπύρο Αοδραχά, του περιοδικού *Τά Ιστορικά*, ό ακούραστος οργανωτής των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αυτός που βαρούσε συνέχεια τό καμπανάκι για τίς πολιτικές και ιδεολογικές θανατώσεις που ένεχει ή ιδεολογική χρήση της ιστορίας, ό Ήλιού του αντιεθνικισμού και του αντιρατσισμού της δεκαετίας του '90, ό μάστορας μās Άγια-Σοφιάς που είναι ή «Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα», έργο 40 χρόνων, ό Φίλιππος που, όποια πέτρα κι αν σηκώσεις θά τόν βρεις από κάτω, αυτός που πρωταγωνίστησε στην πνευματική και ιδεολογική ατμόσφαιρα του τόπου μας μαχόμενος στά μετερίζια του άριστερου κινήματος, της ιστορικής αυτογνωσίας και της επιστημονικής ιστορίας, ό Φίλιππος της πνευματικής διαψίλειας, της προσωπικής παλικαριάς και της αισιοδοξίας του νου, ό Φίλιππος που χωρίζομαστε τώρα από τό φθαρτό του σκήνωμα μās αφήνει τή ζώσα πνοή του έργου του: Τό ζωντανό έργο που δείχνει ότι τό κλήμα δέν ήταν και δέν είναι ξερό! Σ' αυτή τήν ατμόσφαιρα άνατραφήκαμε πολλοί!

Δέν υπάρχει σπουδαιότερο πράγμα από τό ν' αφήνει κανείς πίσω του μαθητές και μαθητούδια. Και, βέβαια, μαθήτριες. Όλοι μαζί συνθέτουν μίαν άγορά, άγορά ιδεών, παθών, πειραματισμών, διαφωνιών, καμά φορά μέχρις έμφυλίου σπαραγμού, στην όποία παιζόταν και παίζεται μονίμως τό έργο της Άριστερας. Σέ αγώνες, συγκεντρώσεις, εκδηλώσεις, διαδηλώσεις, συνεδριάσεις, συζητήσεις και συνέδρια, στίς ταβέρνες, σέ ώρες χαλαρέ ή χαλάρωσης, κάτω από τά φώτα της δημοσιότητας, της έρευνας, του άναστοχασμού και της μυχιότητας, μέσα σ' αυτό τό πολύβουο ραβαΐσι, Φίλιππε, ήσουν άκαταπόνητα παρών.

Μαρία, Ήλία, Βάσω, Μαίρη, ό πόνος σας είναι πόνος μας. Θά βοηθήσουμε, όσο γίνεται, νά τόν άντέξετε.

Φίλιππε, ως τελευταίο άσπασμό, σ' εύχαριστώ, σέ εύχαριστούμε όλοι που υπήρξες.

Άγγελος Ελεφάντης

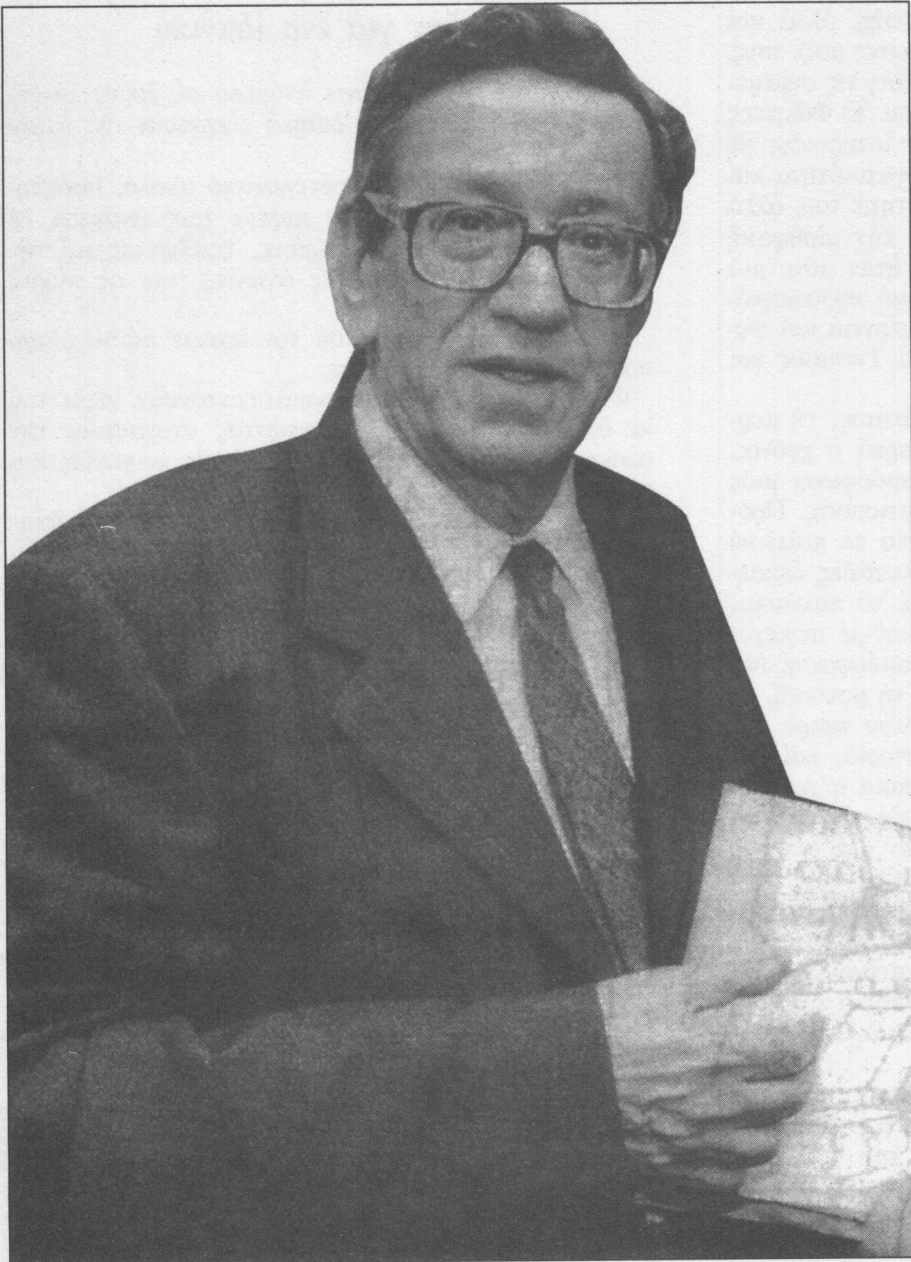
Ό πολίτης ιστορικός Φίλιππος Ήλιού

Άν ή ζωή του φίλου μας που κηδεύουμε σήμερα είναι παραδειγματική, είναι γιατί παρουσιάζει μιά θαυμαστή ένότητα ανάμεσα στον στοχαστικό βίο και στον πρακτικό βίο. Η δημιουργία των Αρχείων της Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (έκ μέρους του Δ.Σ. και της κοινότητας που τά περιβάλλει παίρνω τό λόγο), αποτελούν ένα από τά κομβικά στοιχεία αυτής της ένότητας. Γνώση και έλευθερία ήταν τό δίπτυχο των έννοιών, στο όποιο ό Φίλιππος συχνά αναφερόταν, για τό όποιο έγραφε και έξιστορούσε, τό όποιο επεδίωκε νά μεταγγίσει στή νεοελληνική κοινωνία μέ παραδειγματικές πράξεις. Τό δίπτυχο γνώση και έλευθερία αποτέλεσε τό επιστημολογικό του υπόδαθρο και τόν δεοντολογικό κανόνα, τήν οικονομία και τήν άκεραιότητα αυτού του βίου. Τά ΑΣΚΙ, για τόν Φίλιππο, υπηρέτουσαν τή γνώση, ως αποτυπώματα της επιδίωξης της έλευθερίας στον εικοστό αιώνα, και ταυτόχρονα τήν έλευθερία, ως περιέχοντα τήν άναγκαία γνώση που τήν έννοημάτωσε και τή συγκεκριμενοποίησε.

Τή συνοδεία γνώσης και τήν έλευθερία ό Φίλιππος τή συνάντησε στον Κοραή, τόν καιρό που έφηβος είχε στρατευθεί στο άριστερό κίνημα. Έκτοτε τούς άφοσιώθηκε ταυτίζοντας θεωρητικό και πρακτικό βίο μαζί τους.

Υπηρέτησε τή γνώση, τή γνώση που άπελευθερώνει, τή γνώση που προσανατολίζει στον πρακτικό βίο αλλά δέν υποτάσσεται στίς άνάγκες του. Τήν υπηρέτησε μέσα από τίς μελέτες του για τόν ελληνικό Διαφωτισμό και κυρίως άναδεικνύοντας ό,τι όνόμαζε «αρχαιότητες» της ελληνικής κοινωνίας που τήν εμπόδισαν νά τόν δεξιωθεί, τά «βαρίδια» στίς ανανεωτικές της κινήσεις υπηρέτησε τή γνώση μέσα από τήν άφοσίωσή του στην ιστορία του βιβλίου, στην ιστορία των άναγνωστικών κοινοτήτων υπηρέτησε τή γνώση μέσα από τή συνάντησή του μέ τόν Γληνό, μίαν άλλη όμολογη προσωπικότητα μέ τόν Ήλιού, στο πρώτο μισό του περασμένου αιώνα υπηρέτησε τή γνώση μέσα από τή μελέτη της ιστορίας του άριστερου κινήματος στη δραματική δεκαετία 1940-1950.

Υπηρέτησε τήν έλευθερία μέσα από τή στρατεύσή του στο άριστερό κίνημα, μέσα από τή δημιουργία του Κέντρου Μαρξιστικών Μελετών και Έρευνών πριν από τή δικτατορία, μέσα από τήν ανανέωση του άριστερου κινήματος στα χρόνια της Δικτατορίας στο Παρίσι, μέσα από τή μάχη που έδωσε για τή διάσωση των φακέλων τό 1989, εναντίον της παραφροσύνης γύρω από τό Μακεδονικό τό '90-'92, στο ζήτημα των ταυτοτήτων που προέκυψε τό 2000, σέ κάθε ζήτημα που άφορούσε λογοκρισία, έπιβολή, προκαταλήψεων, άκρωτηριασμό της γνώσης και των δυνατοτήτων της γνώσης. Σέ κάθε ζήτημα που άπειλούσε τή διανοητική άκεραιότητα και τήν αξιοπρέπεια των πολιτών, είτε προερχόταν από τό Κόμμα, είτε από τήν

πιτρέψουν νά δοῦμε ἀπό ἀπόστα-
ση ποιὰ εἶναι ἡ προσωπικότητα,
ποιό εἶναι τό μέγεθός της, ποιός
εἶναι ὁ ρόλος της στήν ἑλληνική
κοινωνία καί στή νεοελληνική
ἱστορία.

Γιατί ὁ Φίλιππος Ήλιού ἀνήκει
σέ ἐκείνες τίς προσωπικότητες οἱ
ὁποῖες ἐμπνεύστηκαν καί ἀφιερώ-
θηκαν σέ μιά μεταρρύθμιση, σέ ἕνα
μετασχηματισμό αὐτῆς τῆς κοινω-
νίας γύρω ἀπό ἀξίες πού, μέ δικά
του λόγια «θά ἐπιτρέψουν στούς
κατοίκους αὐτῆς τῆς χώρας νά
ζοῦν μέ τήν ἀξιοπρέπεια πού ται-
ριάζει στούς πολίτες». Ἡ ἀξιοπρέ-
πεια πού ταιριάζει στούς πολίτες
περιλαμβάνει πρωτίστως τό γνω-
στικό ἐγχείρημα. Ἐργάστηκε ἐπο-
μένως γιά μιά διανοητική μεταρρύ-
θμιση, γιά ἕνα γνωσιακό μετασχη-
ματισμό αὐτῆς τῆς κοινωνίας πού
θά τῆς ἐπέτρεπε νά ἀπελευθερωθεῖ
ἀπό τίς διανοητικές φυλακές οἱ ὁ-
ποῖες ἐμπόδιζαν κάθε ἀνανεωτική,
κάθε ἐκσυγχρονιστική της προσπά-
θεια, καί μαζί ἀπό τίς αὐταπάτες
της. Ἐργαζόταν ἐπομένως σύμφω-
να μέ ἕνα διαφωτιστικό πρόταγμα,
πράγμα πού ἐξηγεῖ καί τό περιεχό-
μενο τῶν μελετῶν του. Ἄλλά σ'
αὐτό τό σχέδιο κεντρικό ρόλο ἀπέ-
δωσε στήν Ἱστορία. Στήν ἱστορία
ὡς κεντρικό τρόπο πειθαρχημένης
σκέψης, ὡς ἔρευνα, ἀπόδειξη, ὡς
μέθοδο κατανόησης, ὡς ἀπεγκλω-
βισμό τοῦ νοῦ ἀπό ἀδράνειες καί
ἰδεολογικά στερεότυπα, ὡς ἀνα-
γνώριση τῆς ἀρχῆς τῆς πραγματι-
κότητας ἀπέναντι στήν ἀρχή τῆς
ἐπιθυμίας, ὡς δημιουργία λελογι-
σμένων προσδοκιῶν. Ἀπέδωσε κε-
ντρικό ρόλο στήν Ἱστορία ὡς
ἐκπαίδευση τῶν Πολιτῶν, ὡς νευ-

Ἐκκλησία, εἴτε ἀπό τό Κράτος. Καρπός αὐτῆς τῆς συ-
νηγορίας τῆς γνώσης καί τῆς ἐλευθερίας ἦταν ἡ προ-
σπάθεια τῆς διάσωσης τῶν τεκμηρίων τῆς ἱστορίας τοῦ
ἀριστεροῦ κινήματος ἀπό τόν κομματικό ἔλεγχο καί
τήν ἀπόκρυψη, καί ἡ ἀπόδοσή τους, μέ ὅλους τούς
ὄρους πού ἐξυπηρετοῦν τούς μελετητές, στήν κοινωνία.
Ὅ,τι δηλαδή εἶναι καί συμβολίζουν τά Ἀρχεῖα τῆς
Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας. Ἔλεγε ὁ ἴδιος ὅτι ἂν
ἔθετε ἕνα ἐμβλημα στά ΑΣΚΙ, αὐτό θά ἦταν «τό δι-
καίωμα τοῦ πολίτη νά γνωρίζει τήν ἱστορία του».

Ὅλα αὐτά εἶναι πολύ πρόσφατα, καί τό γέλιο τοῦ
φίλου μας ἤχει ἀκόμη στήν ἀκρόμας, ὥστε νά μᾶς ἐ-

ρῶνα τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἄν σήμερα γενόμαστε τούς καρπούς τῆς ἱστορίας
ὡς ἑνός κεντρικοῦ πολιτισμικοῦ προτάγματος στή σύγ-
χρονη Ἑλλάδα, ἂν γενόμαστε καί συμμετέχουμε σέ μιά
πολύριθμη, πλούσια, δραστήρια καί πολυφωνική ἱστο-
ρική κοινότητα, αὐτό τό χρεωστοῦμε, ἢ τό χρεωστοῦμε
κατά μείζονα λόγο στόν Φίλιππο Ήλιού. Τοῦ χρω-
στάμε ὄχι μόνο ὅτι ἔφερε τόν Κοραή καί τόν Δημαρά
στούς ἀριστερούς, ἀλλά καί ὅτι παραδειγματίσε τούς
ἀνήσυχους νέους τῆς ἐποχῆς τῆς δικτατορίας καί τῆς
μεταπολίτευσης, τῆς περασμένης τριακονταετίας, νά
στραφοῦν στήν Ἱστορία, τούς παραδειγματίσε ἐπειδή ὁ

Ίδιος είχε κάνει την Ίστορία τρόπο ζωής, αλλά και τούς παρακίνησε, συζήτησε ώρες ατέλειωτες μαζί τους, ξεδεύοντας με γενναιοδωρία τό χρόνο του, τίς σημειώσεις του, τίς σκέψεις του, τήν αγάπη του. Ο Φίλιππος στάθηκε δάσκαλος διαδοχικών γενεών ιστορικών, μέ τά έργα του, μέ τό λόγο του, μέ τήν εργατικότητα και τήν υπευθυνότητά του, μέ τήν άκεραιότητά του, αλλά και μέ αυτό τό απαράμιλλο στυλ, μέ τήν αισθητική του βίου του, μέ τή γοητεία του. Δέν ήταν μόνο μία χαρισματική, αλλά επίσης μία γοητευτική προσωπικότητα. Μέ αυτό τό στυλ, πού θέλει καλλιέργεια και ψυχική γενναιότητα, βάδισε ως τό θάνατο. Γενναίος και ώραιος.

Άλλά και πέραν τής ιστορικής κοινότητας, τή μορφή του Φίλιππου Ήλιού, καθώς θά περνά ό χρόνος, θά τή λογίζουμε ως κεντρική στή διαμόρφωση μιάς ευρύτερης συνείδησης πολιτικής και πολιτισμικής. Πρόκειται γι' αυτή τή συνείδηση, στήν όποία τό πολιτικό πρόταγμα τής Άριστεράς, κατά τίς τελευταίες δεκαετίες του 20ού αι., συνδιαμορφώθηκε μέ τό πολιτισμικό, μέ ένα άνοιγμα στή γνώση, αλλά και μέ περιεχόμενο γνώσης. Οι πηγές αυτής τής συνδιαμόρφωσης δέν προέρχονται μόνο από τήν ποίηση και τή μουσική, τή λογοτεχνία και τήν τέχνη. Έδώ ό Ήλιού έφερε τήν Ίστορία, και μία αντίληψη γιά τήν ιστορία, και μία έρμηνεία τής έλληνικής ιστορίας στήν όποία ή Άριστερά συνδέθηκε μέ τό ανανεωτικό στοιχείο τής ελληνικής κοινωνίας. Έπομένως ό Ήλιού ήταν μία από τίς κεντρικότερες φυσιογνωμίες ανάμεσα σ' αυτούς πού διαμόρφωσαν τό περιεχόμενο τής προοδευτικής ταυτότητας στό τελευταίο τρίτο του είκοστού αιώνα. Άν κάποτε κουβεντιάσουμε γιά τό «διαφωτισμό» του τέλους του 20ού αιώνα, κεντρική φυσιογνωμία στίς μελέτες μας θά είναι ό Φίλιππος Ήλιού. Ο πολίτης ιστορικός.

Ο θάνατος του Φίλιππου και άδικος ήταν, γιατί τόν άρπαξε πρόωρα, και επάδυνος είναι γιατί στερηθήκαμε τήν παρουσία του, και τήν αύρα πού εξέπεμπε, ιδιαίτερα γιά τούς δικούς του, και ανάμεσα σ' αυτούς γιά τούς ανθρώπους των Άρχείων τής Σύγχρονης Κοινωνικής Ίστορίας. Όσοσο ό θάνατος είναι μία μετάβαση, όσο άφηρημένα κι αν ακούγεται αυτό. Είναι μία μετάβαση στή μελέτη του έργου του, τής δραστηριότητας, τής παρουσίας του, στή διαλογική προσέγγισή του. Γιατί ό Φίλιππος δέν θά ήθελε μέ τίποτε νά τόν μετατρέψουμε σέ αυθεντία και σύμβολο. Ο Ίδιος άλλωστε καλλιέργησε όσο μπορούσε τίς «ασέβειες του ιστορικού». Άφησε άνοιχτό τό έργο του, και έχω μάλιστα τήν ύποψια ότι έφυγε μέ ένα περιπαιχτικό αλλά αγαπητικό χαμόγελο, σαν νά μās έλεγε: «μπαγάσηδες, δέν θά ξεμπερδέψετε μέ τίποτε μαζί μου».

Καλό κατεύοδιο φίλε μας. Καί έννοια σου. Δέν θά ξεμπερδέψουμε μαζί σου.

Άντώνης Λιάκος

Ζούσε γιά ένα ιδανικό

Ο Φίλιππος Ήλιού αφήνει ανάμεσα σέ όσους λάτρεψε και όσα αγάπησε τή διαρκή ευεργεσία τής ύπαρξής του.

Ζωή ανεπανάληπτη, υποδειγματικό μυαλό, συνείδηση άγρυπνη διέτρεξαν τήν πορεία τους ανάμεσα σέ εποχές, γεγονότα κι ανθρώπους, ξεφλώντας μέ τήν ψυχή του, τίς ιδέες του, τίς αγωνίες του, τίς πίκρες και τίς λαχτάρες του.

Όλοι όσοι τόν ζήσαμε θά τόν έχουμε πάντα μέτρο κρίσης κι αναφορά αγάπης.

Φλεγόταν από όσα διαδραματιζόντουσαν γύρω του κι από όσα έρμήνευε αναζητώντας στοχαστικά τήν ουσία των πραγμάτων, τή δυναμική τής κοινωνίας και τής πολιτικής.

Ένας αισιόδοξος αγωνιστής, καλοσυνάτος και άκαμπτος, ένας πρωτοπόρος διανοητής, άκέραιος άνθρωπος και άσυμβίβαστος πολίτης, ό Φίλιππος Ήλιού άναδείχτηκε σέ αυθεντικό πολιτικό και πνευματικό μέγεθος.

Θά είναι πάντα έκφραστής ενός ακριβοϋ πολιτικού ήθους και ενός πρωτότυπου έπιστημονικού λόγου.

Ο πλοϋτος τής ζωής του είναι μία άστεύρευτη πηγή όραμάτων. Μιά άκατανίκητη άσκηση του δικαιώματος νά γνωρίζουμε τήν ιστορία μας. Μιά αυστηρή αντιπαράθεση προς ευτελείς κι άγοραίες συμπεριφορές των καιρών.

Νά γιατί ό Φίλιππος Ήλιού θά είναι πάντα γιά μās ό «ανεπανάληπτος άνθρωπος, πού ζούσε γιά ένα ιδανικό».

Πέθανε όρθιος, μαχόμενος γιά τήν Άριστερά.

Ήξερε ότι πορεύεται προς τόν θάνατο.

Και θέλησε νά δώσει τόν τελευταίο άγώνα τής ύπαρξής του όπως του ταίριαζε. Από τά ψηφοδέλτια του Συνασπισμού τής Ριζοσπαστικής Άριστεράς.

Η κρισιμότητα των καιρών, ή διαμαρτυρία γιά τίς προσχώσεις και τίς αλλοιώσεις, πού παραμορφώνουν τήν πολιτική, ή εξέγερση γιά όσα επιχειρούν νά ισοπεδώσουν τόν δημόσιο χώρο και ρόλο τής άριστεράς, ή ιστορικότητα και ή νεωτερικότητα τής συνείδησης του Φίλιππου Ήλιού έκφράστηκαν μέ αυτή τήν ύστατη προσφορά χρέους.

Οι σύντροφοι σου, Φίλιπε, από τόν Συνασπισμό, από τήν άριστερά, κρατάμε άσθηστο τόν τελευταίο λόγο σου όταν σου ζήτησαν νά εξηγήσεις τήν έπιλογή σου: «Χωρίς τήν άριστερά ό κόσμος είναι φτωχότερος».

Η τελευταία άναπνοή γιά σένα, διαρκής ανάσα γιά μās όσο θά ζούμε.

Φίλιπε, μία μεγάλη ιστορία ή ζωή σου ή ίδια, θά εξακολουθήσει και μετά τόν θάνατό σου νά διαπλάθει συνειδήσεις και νά άνοίγει όρίζοντες.

Νίκος Κωνσταντόπουλος

Θά μείνουν τά χνάρια, τ' ανεξίτηλα

«Πρέπει τούς καλοθάνατους νά μὴν τούς πολυκλαίμε» τονίζει τό λαϊκό μοιρολόι, Φίλιππε, καί ὅσο κι ἂν ἀκούγεται παράξενα, ὑπῆρξες καλότυχος σ' ὅλη σου τή ζωή. Οἱ δυσκολίες καί τά θάσανα κι ἡ ἀρρώστια σαράκι δέ σέ ἐμπόδισαν, δέ σέ λύγισαν. Ἐμεινες ὄρθιος, ἀκέραιος κι ἀσυμβίβαστος, σάν τίς ὄρθιες πέτρες-ὀρόσημα τῶν δρόμων, ἀπό αετόπουλο ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς σου, στούς κοινωνικούς ἀγῶνες καί τήν ἐπιστήμη. Ἐδειξες πῶς, ὅσο κι ἂν σφουγγίζουν τῆς ιστορίας τά γραφτά καί τά σβήνουν, θά μείνουν τά χνάρια τ' ανεξίτηλα τῶν παλικαριῶν, πού τά περπάτησαν ὅταν σκαρφάλωναν στά μονοπάτια τῆς ιστορίας. Δίδαξες πῶς ἡ βουλευτική ὑποψηφιότητα, πού πολλές φορές σοῦ προτάθηκε, δέν εἶναι θῶκος, εἶναι ἀγωνιστικό μετερίζι, στάση ζωῆς, εἶναι ἡ τιμὴ πού δέν χάνεται. Δασκάλεψες, ὄχι μόνο πῶς γράφεται ἡ ιστορία, ἀλλά πῶς πλάθεται ἀπό τούς δημιουργούς της, γιατί μέ τή στάση ζωῆς σου ὑπῆρξες δημιουργός.

Σέ ἀποχαιρετοῦμε, Φίλιππε, ὑπῆρξες καλότυχος πού πέθανες στή μέση τοῦ ἀγῶνα.

Μανώλης Γλέζος

Τά κείμενα τῶν Ἀγγελοῦ Ἐλεφάντη, Ἀντώνη Λιάκου, Νίκου Κωνσταντόπουλου, Μανώλη Γλέζου ἐκφωνήθηκαν στήν κηδεία τοῦ Φίλιππου Ἡλιού, στίς 9 Μαρτίου στό Α΄ Νεκροταφεῖο.

Στοχαστής καί ἀσυμβίβαστος

Τί μοῦ ἀναλογεῖ νά πῶ σέ μιά τέτοια πένθιμη συνάντηση, γύρω ἀπό τήν ὀλοζώντανη μορφή τοῦ Φίλιππου, πού κανεῖς μας δέν πιστεῦει ἀκόμη ὅτι δέν εἶναι ἀνάμεσά μας; Λίγα λόγια γιά τήν ἠθική προσωπικότητα καί γιά τό ιστορικό του ἔργο, γιά τίς δύο ἀξεδιάλυτες ὀψεις τῆς ζωῆς ἐνός ιδεολογικά καί ἐπιστημονικά ἐνιαίου ἀνθρώπου.

Ὁ Φίλιππος ἦταν ἕνας ἀκέραιος ἄνθρωπος, ἕνας ἀσυμβίβαστος πολίτης καί ἕνας ἀστείρευτος ιστορικός. Στοχαστής καί καινοτόμος, χειριστής μεγάλων ιστορικῶν ἐννοιῶν καί ταυτόχρονα ἀκούραστος ἀλιέας τῆς παραμικρῆς ιστορικῆς πληροφορίας, ἐμπλούτισε τή σύγχρονη ἐλληνική ιστοριογραφία μέ ἕναν ἰδιόμορφο

ιστορικό λόγο, καθρεφτισμένο εἶδωλο τῆς δικῆς του ἀνθρώπινης καί πνευματικῆς εἰκόνας.

Τό συγγραφικό ἔργο τοῦ Φίλιππου εἶναι ἕνα ἔργο ἀρμονικό, μιά ἀξεδιάλυτη σύνθεση τοῦ γενικοῦ καί τοῦ μερικοῦ, στηριγμένη στά στέρεα πόδια τῆς γνώσης πού τή συνοδεύει ἡ ἔγνοια μιᾶς ἀπώτερης χρησιμότητας. Αὐτή ἡ ἀπώτερη χρησιμότητα δέν ἦταν ποτέ στή σκέψη τοῦ Φίλιππου χρησιμοθηρία, ἀλλά ἦταν μιά ὄψη τῆς ἀγωνίας του γιά τήν παραγωγή ἐνός ἀξιόπιστου ἐπιστημονικοῦ λόγου στό χῶρο τῆς προοδευτικῆς παράταξης, στήν ὁποία ὀργανικά αἰσθανόταν ὅτι ἀνήκει.

Ἐνα λαϊκό κίνημα, ἀνώριμο, πού δέν καλλιεργεῖ μέσα στά δικά του σύνορα τήν πιό αὐστηρή κριτική σκέψη, ἦταν γιά τόν Φίλιππο ἕνα κίνημα ἠττημένο, καί αὐτό τοῦ ἦταν ἀνυπόφορο. Θά τό ποῦν καί ἄλλοι πολλοί, ἴσως ὅλοι: ὁ Φίλιππος ἦταν ἕνας μέγας διαφωτιστής. Ἦταν ἕνας διαφωτιστής στήν καρδιά ἐνός διαφωτισμοῦ χωρὶς τελειωμό.

Βασίλης Παναγιωτόπουλος

Μιά σχέση ζωῆς...

Ὁ Φίλιππος εἶναι γιά μένα μιά σχέση ζωῆς. Εἶναι τά χρόνια τῆς νεότητος καί τῆς ἀναζήτησης. Εἶναι τά χρόνια τῆς δικτατορίας καί τοῦ Παρισιοῦ. Σήμερα ἔχει φύγει ἕνας ἀπό τούς καλύτερους πνευματικούς ἐκπροσώπους τῆς γενιᾶς μας. Ἴσως ὁ καλύτερός μας. Ἐνας ιστορικός πού ἔχει τιμήσει τήν ἴδια τή λειτουργία τοῦ ιστορικοῦ. Τήν ἀνθρώπινη ἀπώλειά του τήν αἰσθανόμαστε σήμερα οἱ δικοί του καί οἱ φίλοι του. Ἀλλά νομίζω ὅτι ἡ ἀπώλεια αὐτή βαραίνει σέ ὅλη τή χώρα μας. Καί πιστεύω ὅτι στό μέλλον θά τήν αἰσθανθοῦμε περισσότερο.

Παναγιώτης Μουλλάς

Τά ΑΣΚΙ γιά τόν Φίλιππο

Ὁ Φίλιππος Ἡλιού δέν εἶναι πιά ἀνάμεσά μας. Ὅλοι ἐμεῖς, τά μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, συνεργά-

τες και φίλοι του στά ΑΣΚΙ, την ώρα αυτή που μιλάει ή σιωπή, εκφράζουμε τη θλίψη και τον πόνο μας, συμμετέχοντας στο πένθος της οικογένειάς του. Έμπνευστής των ΑΣΚΙ και ο έμψυχωτής αυτής της συλλογικότητας, επιστημονικής και ανθρώπινης, μάς ένωσε με ισχυρούς δεσμούς στη δεκάχρονη κοινή πορεία μας. Η μνήμη του, ζωντανή στο νοῦ και στην καρδιά, θά μάς συντροφεύει και θά μάς δεσμεύει για τις μέρες που θά έρθουν.

Σέ ένδειξη πένθους τό άναγνωστήριο τῶν Ἀρχείων Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας θά παραμείνει κλειστό ἀπό 8-13 Μαρτίου 2004. Τό Διοικητικό Συμβούλιο θά παραστεί στήν κηδεία τοῦ ἐκλιπόντος και θά καταθέσει στεφάνι στή μνήμη του. Θά ὀργανώσει ἐπιστημονικό συνέδριο και θά τιμήσει τή μνήμη του μέ ὅποιον τρόπο κρίνει πρόσφορο και ἀντάξιο τῆς τεράστιας προσφορᾶς τοῦ Φίλιππου Ἡλιού στή δημιουργία και στή ἀνάπτυξη τῶν Ἀρχείων Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας.

Τό Διοικητικό Συμβούλιο,
οἱ συνεργάτες και οἱ φίλοι του στά ΑΣΚΙ

Ἕνα μεγάλο ἔργο, Ἕνα μεγάλο κενό...

Ἵταν χάνεται ὁ Φίλιππος, μένει κενό· μεγάλο. Μένει ὅμως τό ἔργο: οἱ ιδεολογικές χρήσεις τῆς ἱστορίας, ὁ διαφωτισμός, ἡ παιδεία τοῦ γένους, ἡ ἀντίσταση· μένει ἡ φανατική υπεράσπιση τοῦ μοντερνισμοῦ και τοῦ ἀριστεροῦ λόγου. Ἡ πολιτική τελικά· δηλαδή ἡ ἱστορία. Ἡ κοινωνία μέ τό φῶς τοῦ Φίλιππου.

Βασίλης Κρεμμυδάς
Καθηγητής Παν/μίου Ἀθηνῶν

Ἡ στιγμή ἀνήκει στή θλίψη...

Εἶναι νωρίς νά μιλήσουμε για τή μεγάλη προσωπικότητα που χάσαμε σήμερα τό πρωί, τόν ἱστορικό μας

Φίλιππο Ἡλιού και ἐκφραστή τοῦ ἰδανικοῦ ἀριστεροῦ πολιτικοῦ ἤθους. Ἡ στιγμή ἀνήκει στή θλίψη, που εἶναι δυσβάσταχτη, ὅσο και τό δικό του πνευματικό βάρος. ώστόσο, ἄς ἀναθυμηθοῦμε. ώ Φίλιππος ἔφτιαξε τή ζωή του συνομιλώντας μέ τίς ἐπιβλητικές σκιές τῆς Ἱστορίας και ἀκούοντας τήν πολυφωνία τῶν συνήθως ἄφωνων ὑποκειμένων της, ἐκείνων που ἀντί νά μιλοῦν ἔπρατταν και πάθαιναν.

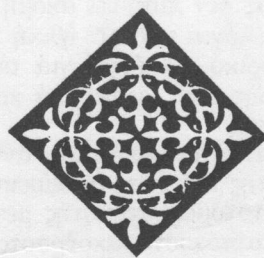
Τό πρωτοποριακό ἱστορικό του ἔργο, μέ τή βαθιά του γνώση και τή δοκιμότερη δυνατή τεχνική, ἀπηρεῖ δημιουργικά ὅλον τόν οὐσιαστικό του διάλογο μέ τά πρόσωπα και τά πάθη τῆς νεότερης ἑλληνικῆς ἱστορίας και ὅλη του τήν ἔλλογη ἀγωνία για τήν ἱστορία ὡς πράξη: ἡ ἀπόφασή του, ὅταν ἦταν τόσο κοντά στόν τάφο, νά πάρει μέρος μέ τόν Συνασπισμό στίς ἐκλογές, εἶναι τό ὕστατο συμβολικό δείγμα τῆς ἀγωνίας αὐτῆς και συμπύκνωση τοῦ ἤθους που ἐπιβάλλει ἡ ὑψηλή πολιτική συνείδηση. Πρίν ἀπ' αὐτά ὑπάρχουν ἄλλα μέ τά ὅποια διαρκῶς θά συναντιόμαστε: ὁ πλοῦτος νέων γνώσεων που μάς ἔχει προσφέρει και οἱ ἐρμηνεῖες του, ἡ ἐντυπωσιακή καταγραφή και ἡ ἀξιολόγηση τῆς ἐντυπῆς ἑλληνικῆς παραγωγῆς ἡ δημιουργία τῶν ΑΣΚΙ, πῶ πρίν των «Ἱστορικῶν» και παλαιότερα τοῦ Κέντρου Μαρξιστικῶν Ἑρευνῶν.

Μέ δύο λόγια Ἕνα τεράστιο πνευματικό ἔργο, τμήμα μόνο τοῦ ὁποίου ἔχει δεῖ τή δημοσιότητα. Καλεῖ σέ συνέχειες και ἀναμετρήσεις. Θά μιλήσουμε για ὅλα αὐτά σέ περισσότερο ἤπιες στιγμές.

Τώρα, ἄς μείνουμε στή συντριβή τῆς σιωπῆς.

Σπύρος Ι. Ἀσδραχᾶς

Τά κείμενα τῶν Βασίλη Παπαγιωτόπουλου,
Παναγιώτη Μουλλά, Βασίλη Κρεμμυδά, Σπύρου
Ἀσδραχᾶ δημοσιεύτηκαν στήν Αγγή, 7/3/2004.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ

του Άντονιο Γκράμσι*

έν μαθαίναμε τά λατινικά καί τά έλληνικά γιά νά τά μιλήσουμε, γιά νά κάνουμε τούς σερβιτόρους, τούς διερμηνείς, τούς έμπορικούς έπιστολογράφους. Τά μαθαίναμε γιά νά γνωρίσουμε άπειθείας τόν πολιτισμό δύο λαών, άναγκαία προϋπόθεση τού σύγχρονου πολιτισμού, δηλαδή γιά νά είμαστε οί έαυτοί μας καί νά κατανοήσουμε συνειδητά τούς έαυτούς μας. Τή λατινική καί τήν έλληνική γλώσσα τίς μαθαίναμε σύμφωνα μέ τή γραμματική, μηχανικά: ύπάρχει όμως μεγάλη άδικία καί είναι άάρμοστη ή κατηγορία γιά μηχανική καί στεγνή διδασκαλία. Έχουμε νά κάνουμε μέ παιδιά, τά όποια είναι άνάγκη νά άποκτήσουν μερικές συνήθειες έπιμέλειας, άκριβείας, σωφροσύνης, ψυχικής συγκέντρωσης σέ όρισμένα ύποκείμενα πού δέν μπορούν νά άποκτηθούν χωρίς τή μηχανική επανάληψη πράξεων πειθαρχίας καί μεθόδου. Ένας σαραντάχρονος μελετητής θά ήταν ικανός νά καθίσει στό γραφείο του δεκαέξι ώρες συνέχεια άν στά παιδικά του χρόνια δέν είχε άποκτήσει, χάρη στόν μηχανικό καταναγκασμό, τίς κατάλληλες ψυχοσωματικές συνήθειες; Άν θέλουμε νά δημιουργήσουμε μεγάλους έπιστήμονες, χρειάζεται νά άρχίσουμε άπό εκείνο τό σημείο καί νά πιέσουμε όλόκληρο τό σχολικό χώρο γιά νά αναδυθούν οί χιλιάδες ή έκατοστάδες ή καί δεκάδες μόνο σπουδαίων έπιστημόνων πού κάθε πολιτισμός έχει άνάγκη (μπορούν πολλά νά βελτιωθούν σέ αυτό τό πεδίο), μέ τή χορηγία τών κατάλληλων έπιστημονικών βοηθημάτων, χωρίς νά επιστρέφουμε στίς παιδαγωγικές μεθόδους τών Ίησουλών.

»Μαθαίνουμε λατινικά (ή, μάλλον, τά μελετάμε), τά αναλύουμε μέχρι τά πιό στοιχειώδη συστατικά τους, τά εξετάζουμε ως κάτι νεκρό, είναι άλήθεια, αλλά κάθε άνάλυση πού κάνει ένα παιδί δέν μπορεί νά είναι παρά σέ νεκρά πράγματα: εξάλλου, δέν πρέπει νά ξεχνάμε ότι όπου γίνεται αυτή ή μελέτη, μέ τήν ίδια μορφή, ή ζωή τών Ρωμαίων είναι ένας μύθος πού σέ κάποιο βαθμό ενδιέφερε τό παιδί καί τό ενδιαφέρει, καθώς στό νεκρό ύπάρχει πάντα κάτι πιό μεγάλο ζωντανό. Καί μετά ή γλώσσα είναι νεκρή, αναλύεται σάν κάτι τό άκίνητο, σάν ένα πτώμα στό άνατομικό τραπέζι, αλλά ξαναζωντανεύει συνεχώς στό παραδείγματα, στίς άφηγήσεις. Θά μπορούσαμε νά έπιχειρήσουμε τήν ίδια μελέτη καί μέ τά ιταλικά; Άδύνατον. Καμία ζωντανή γλώσσα δέν θά μπορούσε νά μελετηθεί όπως

τά λατινικά: θά ήταν καί θά φαινόταν παράλογο. Κανένα παιδί δέν ξέρει λατινικά όταν άρχίζει τή μελέτη τους μέ αυτή τήν αναλυτική μέθοδο. Μιά ζωντανή γλώσσα μπορεί νά είναι γνωστή καί άρκεί ένα παιδί νά τήν ξέρει γιά νά διαλυθεί άμέσως ή μαγεία: όλα θά πήγαιναν στό σχολείο Berlitz άμέσως. Τά λατινικά παρουσιάζονται (όπως καί τά έλληνικά) στή φαντασία σάν ένας μύθος καί γιά τόν καθηγητή. Τά λατινικά δέν τά μελετάμε γιά νά μάθουμε λατινικά: τά λατινικά, έδώ καί πολύ καιρό, χάρη σέ μία πολιτιστική-σχολική παράδοση, τής όποίας θά μπορούσαμε νά αναζητήσουμε τήν προέλευση καί τήν ανάπτυξη, τά μελετάμε ως στοιχείο ενός ιδανικού σχολικού προγράμματος, πού συνοψίζει καί ικανοποιεί μία σειρά άπό παιδαγωγικές καί ψυχολογικές άνάγκες: τά μελετάμε γιά νά συνηθίσουν τά παιδιά νά διαβάζουν μέ έναν συγκεκριμένο τρόπο, γιά νά αναλύσουμε ένα ιστορικό σωμα τό όποιο μπορούμε νά τό μεταχειριστούμε σάν πτώμα πού συνεχώς ανασυντίθεται στή ζωή, γιά νά τά συνηθίσουμε νά σκέφτονται, νά στοχάζονται σχηματικά, μολονότι είναι ικανά καί γιά τήν άφαίρεση, καί ύστερα νά ξαναβρεθούν στήν άμεση πραγματική ζωή, γιά νά δούν σέ κάθε γεγονός ή στοιχείο ό,τι γενικό καί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό έχει, τήν έννοια καί τό άτομο. Καί τί σημαίνει, παιδαγωγικά, ή συνεχής σύγκριση άνάμεσα στό λατινικά καί στή γλώσσα πού μιλάνε; Η διάκριση καί ό έντοπισμός τών λέξεων καί τών έννοιών, όλη ή λογική τής διαμόρφωσης, μέ τίς αντίφάσεις τών αντίθετων καί τήν άνάλυση τών ιδιαίτερων, μέ τήν ιστορική κίνηση τού γλωσσικού συνόλου, πού τροποποιείται μέ τήν πάροδο τού χρόνου, πού έχει ένα γίγνεσθαι καί δέν είναι μόνο στατικό. Στά όχτώ χρόνια τού γυμνασίου-λυκείου διδάσκεται όλη ή ιστορικά πραγματική γλώσσα, άφού πρώτα τήν ειδαν φωτογραφημένη σέ μία άφηρημένη στιγμή, μέ τή μορφή τής γραμματικής: διδάσκονται τόν Έννιο (μάλλον άπό τίς λέξεις τών άποσπασμάτων στους δώδεκα πίνακες) μέχρι τόν Φαίδρο καί τούς λατίνους χριστιανούς: μία ιστορική εξέλιξη αναλύεται άπό τήν εμφάνιση μέχρι τό θάνατό της, ό όποιος είναι φαινομενικός, γιατί είναι γνωστό ότι τά ιταλικά, μέ τά όποια τά λατινικά συγκρίνονται συνεχώς, είναι τά σύγχρονα λατινικά. Διδάσκεται ή γραμματική μιάς συγκεκριμένης έποχής, μέ άφαίρεση, τό λεξιλόγιο μιάς όρισμένης περιόδου, όπως επίσης (για σύγκριση) ή γραμματική καί τό λεξιλόγιο καθενός συγγραφέα, τό νόημα κάθε όρου σέ κάθε συγκεκριμένη "περίοδο" [ύφους]: ανακαλύπτουμε έτσι ότι ή γραμματική καί τό λεξιλόγιο τού

* A. Gramsci, *Quaderni del carcere*, τόμ. ΙΙΙ, έπιμ. V. Gerratana, έκδ. Einaudi, Τορίνο 1975, σσ. 1544-1548.

Φαίδρου δέν είναι ίδια μέ του Κικέρωνα, ούτε μέ του Πλάτωνα ή του Lattanzio ή του Τερτυλλιανου, ότι ό ίδιος δεσμός ήχων δέν έχει τό ίδιο νόημα στίς διάφορες εποχές, στους διάφορους συγγραφείς. Συγκρίνουμε συνεχώς τά λατινικά μέ τά ιταλικά, κάθε λέξη όμως είναι και μία έννοια, μία εικόνα, πού προσλαμβάνει διαφορετικές αποχρώσεις μέ τήν πάροδο του χρόνου, στά πρόσωπα, σέ καθεμία από τίς δύο γλώσσες πού συγκρίνουμε. Διδάσκεται ή ιστορία τής λογοτεχνίας

άπό τά βιβλία πού γράφτηκαν σέ εκείνη τή γλώσσα, ή πολιτική ιστορία, οι πράξεις των ανθρώπων πού μίλησαν εκείνη τή γλώσσα. Άπό όλο αυτό τό οργανικό σύνολο καθορίζεται ή διαπαιδαγώγηση του παιδιου, άπό τό γεγονός ότι έστω και ύλικά μόνο διένυσε αυτή τή διαδρομή, μέ εκείνους τους σταθμούς κτλ. Βυθίστηκε στήν ιστορία, απέκτησε μία ιστορική εμπνευση για τον κόσμο και τή ζωή, πού γίνεται μία δεύτερη φύση, σχεδόν κάτι τό αυθόρμητο, γιατί δέν του έντυπώθηκε στή μνήμη σχολαστικά, χάρη σέ μία “δούληση” έξωτερικευμένα παιδαγωγική. Αυτή ή μελέτη διαπαιδαγωγοϋσε χωρίς τήν ξεκάθαρα δηλωμένη βούληση, μέ τήν ελάχιστη “παιδαγωγική” επέμβαση άπό τον καθηγητή, διαπαιδαγωγοϋσε γιατί μόρφωνε. Έμπειρίες λογικές, καλλιτεχνικές, ψυχολογικές αποκτούσαν χωρίς νά τό “σκεφτοϋμε”, χωρίς νά κοιταζόμαστε συνεχώς στον καθρέφτη, και αποκτούσαμε ιδιαίτερα μία μεγάλη “συνθετική” εμπειρία, φιλοσοφική, ιστορικο-πραγματικής εξέλιξης.

»Αυτό δέν σημαίνει (και θά ήταν άνώφελο νά τό σκεφτοϋμε) ότι τά λατινικά και τά ελληνικά έχουν έμφυτες θαυματουργικές ιδιότητες στή διαπαιδαγώγηση. Είναι όλη ή πολιτιστική παράδοση, ή όποία ζει ιδιαίτερα και έξω άπό τό σχολείο, πού σέ ένα συγκεκριμένο περιβάλλον προκαλεί αυτές τίς συνέπειες. Φαίνεται ότι, έξάλλου, όταν άλλαξε ή παραδοσιακή εμπνευση του ύπουργείου Παιδείας, τό σχολείο περιήλθε σέ κρίση και μαζί του ή μελέτη των λατινικών και των ελληνικών.

»Θά χρειαστεί νά αντικατασταθοϋν τά λατινικά και τά αρχαία ελληνικά ως θεμέλια του σχολείου και θά αντικατασταθοϋν, αλλά δέν θά είναι εύκολο νά προετοιμασθεί ή νέα ύλη ή ή νέα σειρά μαθημάτων σέ διδακτικούς κανόνες πού θά δώσουν ισοδύναμα

άποτελέσματα διαπαιδαγώγησης και γενικής διαμόρφωσης τής προσωπικότητας, ξεκινώντας άπό τό παιδί μέχρι τό κατώφλι τής επαγγελματικής επιλογής. Σέ αυτή τήν περίοδο, πράγματι, ή μελέτη ή τό μεγαλύτερο μέρος της πρέπει νά είναι (ή νά φαίνεται στους μαθητές) άδιάφορο, νά μήν έχει δηλαδή άμεσους πρακτικούς σκοπούς ή ύπερβολικά άμεσους, πρέπει νά είναι διαφορετική, έστω κι αν είναι “μορφωτική”, δηλαδή πλούσια σέ πραγματικές γνώσεις.

»Στό τωρινό σχολείο, εξαιτίας της βαθιάς κρίσης που περνάει ή πολιτιστική παράδοση και ή αντίληψη για τή ζωή και τόν άνθρωπο, έπαληθεύεται μιά διαδικασία σταδιακοῦ έκφυλισμοῦ: τά σχολεία επαγγελματικού τύπου, δηλαδή εκείνα πού επιθυμοῦν νά ικανοποιήσουν άμεσα πρακτικά ένδιαφέροντα, επικρατοῦν ὅσον άφορᾶ τό σχολείο διαμόρφωσης, τό ὁποῖο άμέσως άδιαφορεῖ. Ἡ πιό παράδοξη πλευρά είναι ὅτι αὐτός ὁ νέος τύπος σχολείου φαίνεται και έξυμνεῖται ὡς δημοκρατικός, ένῶ ὄχι μόνο προορίζεται νά διαιωνίσει τίς ταξικές διαφορές, αλλά νά τίς αποκρυσταλλώσει.

»Τό παραδοσιακό σχολείο ἦταν ὀλιγαρχικό γιατί προοριζόταν για τή νέα γενιά τῶν ἰθνηουσῶν τάξεων, ή ὁποία θά τούς διαδεχόταν: δέν ἦταν ὅμως ὀλιγαρχικό ὅσον άφορᾶ τόν τρόπο διδασκαλίας. Δέν είναι ή απόκτηση διευθυντικῶν ικανοτήτων, οὔτε ή τάση νά διαμορφώσουμε άνώτερους ανθρώπους πού βάζει τήν κοινωνική σφραγίδα σέ έναν τύπο σχολείου. Ἡ κοινωνική σφραγίδα ὀρίζεται από τό γεγονός ὅτι κάθε κοινωνική ὁμάδα έχει έναν δικό της τύπο σχολείου, πού προορίζεται νά διαιωνίσει σέ αὐτές τίς τάξεις μιά συγκεκριμένη παραδοσιακή, διευθυντική ή ὀργανική λειτουργία. Ἄν θέλουμε νά άποτινάξουμε αὐτή τήν κατάσταση, δέν πρέπει νά αὐξήσουμε και νά διαβαθμίσουμε τούς τύπους τῶν επαγγελματικῶν σχολείων, αλλά νά δημιουργήσουμε έναν μοναδικό τύπο προπαρασκευαστικοῦ σχολείου (δημοτικό-γυμνάσιο) πού θά ὀδηγεῖ τό παιδί μέχρι τό κατώφλι τῆς επαγγελματικῆς ἐπιλογῆς, διαμορφώνοντάς το στό μεταξύ ὡς άτομο ικανό νά σκεφτεῖ, νά μελετήσει, νά διευθύνει ή νά ἐλέγξει ἐκεῖνον πού διευθύνει.

»Ἡ αὐξηση τῶν επαγγελματικῶν σχολείων τείνει,

λοιπόν, νά διαιωνίσει τίς παραδοσιακές διαφορές, αλλά ἐπειδή, σέ αὐτές τίς διαφορές, τείνει νά προκαλέσει νέες διαβαθμίσεις στό ἐσωτερικό τους, δημιουργεῖται ή έντύπωση μιάς δημοκρατικῆς τάσης. Χειρῶνακτας και εἰδικευμένος ἐργάτης, για παράδειγμα: ἀγρότης και ὑπομηχανικός ή ἀγρονόμος κτλ. Ἡ δημοκρατική τάση ὅμως, ένδογενῶς, δέν μπορεῖ νά σημαίνει μόνο ὅτι ένας ἀνειδίκευτος ἐργάτης γίνεται ἐξειδικευμένος, αλλά ὅτι κάθε "πολίτης" μπορεῖ νά γίνει "κυβερνήτης" και ὅτι ή κοινωνία δημιουργεῖ, ἔστω και "άφηρημένα", τίς συνθήκες για νά μπορέσει νά γίνει ή πολιτική δημοκρατία άποσκοπεῖ νά συμπίπτουν οἱ κυβερνῶντες και οἱ κυβερνώμενοι (μέ τήν έννοια τῆς κυβέρησης πού έχει τήν άποδοχή τῶν κυβερνωμένων), ἐξασφαλίζοντας σέ κάθε κυβερνώμενο τή δωρεάν ἐκμάθηση τῶν ικανοτήτων και τῆς γενικῆς τεχνικῆς προετοιμασίας πού είναι ἀναγκαῖες για αὐτόν τόν σκοπό. Ὁ τύπος τοῦ σχολείου ὅμως πού ἀναπτύσσεται για τό λαό δέν άποσκοπεῖ νά συντηρήσει τήν αὐταπάτη, ἐπειδή ὀργανώνεται ὀλοένα και περισσότερο για νά περιορίσει τή βάση τῆς κυβερνητικῆς τάξης πού προετοιμάστηκε τεχνικά, σέ ένα κοινωνικό περιβάλλον πού περιορίζει ακόμα περισσότερο τήν "ιδιωτική πρωτοβουλία", μέ τήν έννοια ὅτι προσφέρει αὐτή τήν ικανότητα και τήν τεχνικο-πολιτική προετοιμασία, ἔτσι ὡστε νά ἐπιστρέφουμε πραγματικά σέ διαχωρισμούς "τάξεων" πού θεωροῦνται σταθερές και αποκρυσταλλωμένες και ὄχι στήν ἐξουδετέρωση τῶν διαχωρισμῶν σέ ὁμάδες: ή ἐπέκταση τῶν ὀλοένα και πιό ἐξειδικευμένων επαγγελματικῶν σχολείων, ἤδη από τήν ἀρχή τῶν σπουδῶν, είναι μιά από τίς πιό ὀφθαλμοφανείς ἐκδηλώσεις αὐτῆς τῆς τάσης».

ΟΙ ΑΠΑΤΗΛΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ

τοῦ Λουτσιάνο Κάνφορα

Τά ἐπιχειρήματα πού ἀνέπτυξε αὐτός ὁ μέγας κομμουνιστής διανοούμενος σέ σελίδες εὐφυῶς ἱστορικο-παιδαγωγικοῦ στοχασμοῦ τίθενται (χωρίς νά έχει, κατά πάσα πιθανότητα, ὁ Γκράμι τήν πρόθεση) στους ἀντίποδες ὅσον άφορᾶ τήν ἔσοχη και ἐπιβλητική πρόταση τοῦ φιλελεύθερου-συντηρητικοῦ Ἄλέξις ντέ Τοκβίλ, ὁ ὁποῖος τό θεωροῦσε ἀναγκαῖο νά μειώσει στό ἐλάχιστο τά κλασικά σχολεία, για νά δώσει χῶρο —στά ἰδρύματα διαμόρφωσης— στίς τεχνολογικές και ἐπιστημονικές γνώσεις.¹

Για τόν Τοκβίλ ή μελέτη τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας, ἂν γίνει ὁ κεντρικός ἄξονας στά ἰδρύματα διαμόρφω-

* Ἄπό τό βιβλίο τοῦ Λουτσιάνο Κάνφορα *Ἐμεῖς και οἱ Ἀρχαῖοι*, μτφρ. Γιῶργος Κασαπίδης, ἐκδ. Μεταίχμο, Ἀθήνα 2003.

1. Alexis de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, τόμ. II, 1840, Μέρος I, κεφ. 15 (ἐλλ. ἐκδοση, *Ἡ δημοκρατία στήν Ἀμερική*, μτφρ. Μπ. Λυκούδης, Στοχαστής 2001).

σης, κινδυνεύει να παραγάγει ανεπιθύμητους ιακωβί-
νους ή, πάντως, «επαναστάτες», επικίνδυνους για την
κοινωνική ισορροπία και όχι χρήσιμους για την παρα-
γωγή και, ακόμα λιγότερο, για τη λειτουργία μιας σύγ-
χρονης-βιομηχανικής κοινωνίας. Για τόν Γκράμσι,
αντίθετα, η σκληρή δοκιμασία όσον αφορά τη μελέτη
των αρχαίων γλωσσών είναι, έως ότου δεν παρουσια-
στούν άλλα, τό πίο άποτελεσματικό όργανο για την
πνευματική πειθαρχία και, κατά συνέπεια, την ήθική
βέβαια, θά εμφανιστούν κι άλλα —προσθέτει— σέ ένα
μέλλον όχι άμέσως προβλέψιμο, αλλά, ακριβώς, ύστε-
ρα από πολύ καιρό.

2. Οί «άπλοί» και δυσारेστημένοι καθηγητές πού
παραπονιούνται για την ύποβάθμιση τής διδασκαλίας
(κυρίως σέ σχέση μέ τή σημερινή κατάσταση των μα-
θημάτων πού διδάσκουν) ή όποία γίνεται μπερδεμένα
και, ίσως, λίγο σοβινιστικά, υπερασπίζονται και διεκ-
δικούν ένα πίο σοβαρό, και κατά συνέπεια πίο διαμορ-
φωτικό, σχολικό ήθος. Φαίνεται ότι διεκδικούν ξεκά-
θαρα τόν «κίπο» τους, αλλά θέτουν, ή συνεισφέρουν
στήν παρουσίασή της, μία σωστή άπαίτηση, γενικής
παραδοχής, ή όποία δέν μπορεί νά ύποτιμηθεί. Τό νά
τούς άπαντήσεις, προβάλλοντάς τους τό πολύ εύκολο
έπιχείρημα για την ίση αξία των άλλων γνώσεων, προ-
σεγγίζει —μήν σάς φανεί υπερβολικό— τήν κακοπιστία.
Τό ύφος τής διδασκαλίας έχει πράγματι ύποβαθμιστεί
πολύ: συμβάλλουν πολλοί παράγοντες σέ αυτό τό κλί-
μα μοιραολατρίας και σκεπτικισμού, τό όποιο ένίσχυαν
κύματα δημαγωγίας και παιδισμού μέ προφανή ζημία
σέ όλα τά σχολεία, τά όποια είναι, σύμφωνα μέ τήν
άποψή μου, καθένα μέ τήν ιδιαιτερότητά του, πολύ
διαμορφωτικά, αν λειτουργούν μέ σοβαρότητα και
αυστηρότητα: εκείνη τήν αυστηρότητα πού ό Gramsci
έντόπιζε στην πειθαρχία, τήν όποία ό μαθητής πρέπει
νά άποδεχτεί για νά αναπτυχθεί πνευματικά, εκτός
άπό άνθρωπιστικά.

3. Πιστεύω ότι ή διάγνωση του Γκράμσι για τή συ-
νεχιζόμενη και όχι άκόμη ύποσκελισμένη παιδαγωγική
έπάρκεια τής γλωσσικής μελέτης ισχύει. Στη σκιά των
στοχασμών του, νομίζω κι εγώ ότι πρόκειται για μία
παγκόσμια ιστορική πρωτιά, πού έπιβεβαιώθηκε δηλα-
δή στην Ιστορία, και κάποια στιγμή θά δώσει τή θέ-
ση της σέ άλλες πρωτιές πού ίσως δέν φαίνονται άκό-
μη ή μπορεί ήδη νά προβάλλουν μέσα από τήν κρίση
πού έδω και καιρό ταλανίζει όλες τς έδρες μετάδοσης
τής γνώσης.

Ώστόσο, στην ιστορική γνώση θά έπρεπε νά δώσου-
με περισσότερη προσοχή: μία κοινή και στέρεη «δέ-
ση» ιστορικής γνώσης (διαχρονικής και κριτικής) ό-
φείλει νά αντικαταστήσει τόν κοινό παρανομαστή των
διάφορων βαθμίδων στά σχολεία.

Αυτό πού μου φαίνεται μέ τή μεγαλύτερη βεβαιότη-
τα ότι μπορεί νά ύποστηριχθεί είναι ότι ή κρίση του
σχολείου, στίς διάφορες βαθμίδες του, προέρχεται από
άλλους παράγοντες και όχι από τήν έλλειψη έμπιστο-

σύνης (άπό ποιόν εξάλλου, από τούς μαθητές ή από τς
οικογένειές τους;) πρós ένα συγκεκριμένο είδος γνώ-
σης. Η κρίση όφείλεται στον άπατηλό τρόπο, άρα δό-
λιο, μέ τόν όποιο έγινε πράξη, πριν από τούς κανό-
νες, ή έξισωτική έπιμονή. Προσφέρθηκε σέ ένα εύρύ
κοινό ένα «κατώτερο» προϊόν. Τό ίδιο συνέβη και στό
πανεπιστήμιο, ύστερα από τήν άπαίσια μεταρρύθμιση
των Μπερλίνγκουερ-Τσεκίσι, τήν όποία όχι τυχαία δια-
τήρησε και ή δεξιά κυβέρνηση: μία μεταρρύθμιση έπι-
κεντρωμένη στην προϋπόθεση ότι, αν τό κοινό είναι
μαζικό, πρέπει νά του δώσεις λιγότερα, νά του προ-
σφέρεις κάτι εύπεπτο, κοινότοπο, άπλοποιημένο· σέ τε-
λευταία ανάλυση, ότι είναι σωστό νά τό ξεγελάσεις
προσφέροντάς του στό τέλος ένα παλιόχαρτο.

Θά μπορούσαμε νά έπιχειρηματολογήσουμε για πο-
λύ επί του θέματος, πού είναι κεντρικό ακόμα και για
τή γενική του συνοχή. Θά περιοριστώ σέ λίγους συλ-
λογισμούς:

α) Δέν μπορούμε, δυστυχώς, νά μεταρρυθμίσουμε μέ
έξισωτική κατεύθυνση τό σχολείο αν δέν ανανεώσουμε
ριζικά τς ταξικές σχέσεις. Μήν άντιγυρίσετε ότι πρό-
κειται για ύπερμετρο έγχείρημα, άρκεί νά μειώσουμε
τό άληθινό περιεχόμενο αυτής τής στοιχειώδους δήλω-
σης.

β) Δέν είναι «δημοκρατική» ή όδός πού προσφέρει
στην πλειονότητα ένα ύποκατάστατο γνώσης, αφήνο-
ντας στίς πίο διορατικές έλίτ τόν κύριο και νικηφόρο
δρόμο των ακριβών ιδιωτικών σχολείων (έχουμε, πλέ-
ον, και ιδιωτικά πανεπιστήμια), ή έπωφελής παρακο-
λούθηση των όποιων έπιτρέπει στίς διευθυντικές έλίτ
νά παραμένουν ως έχουν.

γ) Όπως είναι γνωστό, «μεταρρυθμίσεις μέ μηδενι-
κό κόστος» δέν υπάρχουν. Οί δικές μας πού έγιναν για
νά υπάρχουν, εξαιτίας των όποιων παρά πολλοί χαμη-
λόμισθοι καθηγητές και μέ έξαιρετικά προσεγγιστική
κατάρτιση (πού τούς πρόσφερε ένα πανεπιστήμιο ό-
λοένα και πίο δημαγωγικό) δίνουν κάτι σέ όλους, είναι
ένας άσχημος συμβιβασμός. Έτσι άταπατώνται οι λι-
γότερο εύπορες τάξεις ότι έπιτέλεσαν μία πραγματική
πρόοδο πρós τήν κατεύθυνση τής μεγαλύτερης ισότη-
τας. Αντίθετα, πρόκειται για μία μπαλωμένη και ήμι-
τελή λύση.

δ) Μπορούμε νά πούμε ότι όλα αυτά αντιπροσω-
πεύουν μία στιγμή κάποιας έκτενοϋς ιστορίας, τής
όποιας πρέπει άκόμη νά διανύσουμε τό μεγαλύτερο μέ-
ρος, πρós τήν κατεύθυνση τής ισότητας, δηλαδή τής έ-
λευθερίας. Όπότε, είναι μάταιο νά αρχίσουμε τς
θριαμβολογίες για ό,τι έχει γίνει, πού είναι λίγο και
άπατηλό. Και είναι επικίνδυνο νά προσπαθήσουμε νά
πειστούμε, και νά πείσουμε τούς άλλους, ότι ό τύπος
τής μόρφωσης πού προσφέρει τό σχολείο των έλίτ,
όταν λειτουργούσε, δέν μās χρησιμεύει πιά.

«ΣΕ ΚΕΝΟ ΑΕΡΟΣ»

«Ένας Έλληνας συνθέτης στο μεταίχμιο του χτές και του αύριο»

του Μιχάλη Γρηγορίου

Θέλω κατ' αρχήν να ευχαριστήσω τό Μέγαρο Μουσικής και τόν κ. Βλαγκόπουλο για την ευγενική πρόσκλησή τους να συμμετάσχω σ' αυτή τή σειρά διαλέξεων μέ θέμα τήν ελληνική μουσική στό δεύτερο μισό του 20ου αιώνα. Πρέπει όμως να διευκρινίσω από τώρα πώς δέν σκοπεύω να σās μιλήσω για τήν ελληνική μουσική, αλλά θά επιχειρήσω να σās εκθέσω μερικές σκέψεις πού αφορούν γενικότερα στόν ρόλο τής τέχνης μέσα στή σημερινή κοινωνία. Σκέψεις πού συνδέονται βέβαια έμμεσα ή άμεσα και μέ τή μουσική και τή θέση της μέσα στή σύγχρονη νεοελληνική κοινωνία.

Πρίν προχωρήσω πρέπει επίσης να εξηγήσω πώς αυτά για τά όποια θά επιχειρήσω παρακάτω να σās μιλήσω —τά όποια ελπίζω πώς θά μās δοθει ή ευκαιρία να τά συζητήσουμε στή συνέχεια— βασίζονται στήν πεποίθησή μου πώς ή τέχνη είναι από τή φύση της μιά ανατρεπτική διαδικασία πού στοχεύει στήν απόκλιση τών βαθύτερων ανθρώπινων αναγκών κι ως εκ τούτου νομομοποιείται να άσκει και μιά κριτική τής κοινωνίας, ιδίως όταν αυτή τις καταπιέζει, τις παραμορφώνει και δέν τούς επιτρέπει να εκφραστούν ελεύθερα. Βασίζονται επίσης στήν πεποίθησή μου πώς ή τέχνη δέν έχει κανένα ιδιαίτερο νόημα άν δέν υπηρετεί κάποια συλλογικά όράματα και πώς ό καλλιτέχνης όφείλει πάνω άπ' όλα να είναι κι ένας συνειδητός άνθρωπος πού επιχειρεί να εκφράσει αυτά τά όράματα για λογαριασμό τών συναθρώπων του και στήν πορεία αυτής τής διαδικασίας κατακτā και τή δικιά του αυτογνωσία. Όταν δέν ικανοποιούνται αυτές οι προϋποθέσεις τότε ή καλλιτεχνική πράξη χάνει για μένα τό νόημά της. Μετατρέπεται σε άνώδυνο παιχνίδι, σε διακοσμική δραστηριότητα, σε πράξη άτομικού ναρκισσισμού ή σε μέσον προσωπικής ψυχανάλυσης και αὐτοθεραπείας. Δέν άρνούμαι πώς κι αυτές οι διαστά-

σεις μπορούν να έχουν τή σημασία τους μέσα στή ζωή μας, δέν θά ήσαν όμως εκείνες πού θά μέ όδηγοῦσαν έμένα προσωπικά να γίνω καλλιτέχνης.

Ο τίτλος πού διάλεξα γι' αυτή τήν όμιλία μου είναι «Ένας Έλληνας σύνθετης στό μεταίχμιο του χτές και του αύριο», πού αντικατοπτρίζει νομίζω, ως ένα βαθμό, και τήν άμηχανία πού μπορεί να νιώθει ένας καλλιτέχνης τής γενιάς μου, πού έχει εκπαιδευτεί σε κάποιο «χτές» και έχει μάθει να πιστεύει σε τέτοιες ιδέες και να υπηρετεί τέτοιες αξίες, καθώς βρίσκεται αντιμετώπος μέ ριζικές μεταβολές στό κοινωνικό και στό πολιτικό πεδίο πού τείνουν να αλλοιώσουν, ή και να άκυρώσουν, τό νόημα και τό περιεχόμενο τής δουλειās του. Κι είναι γεγονός πώς όταν νιώθεις πώς βρίσκεσαι στό μεταίχμιο ανάμεσα σε ένα «χτές» πού κινδυνεύει να θεωρηθεί κι ως ξεπερασμένο και σε ένα «αύριο» πού από πολλές πλευρές μοιάζει να μās ξαναγυρνάει σε εποχές ενός νέου Μεσαίωνα τότε συχνά έχεις τήν αίσθηση πώς αίωρείσαι στό κενό. Δέν σās κρύβω λοιπόν πώς αυτή είναι άκριβώς ή αίσθηση πού αποκομίζω εγώ όλο και πιο έντονα τά τελευταία χρόνια: Η αίσθηση πώς ή δραστηριότητα μέ τήν όποια καταπιάνομαι, ή λεγόμενη «έντεχνη» μουσική, καταλήγει όλο και περισσότερο να αντιμετωπίζεται ως κάτι τό περιττό μέσα στήν κοινωνία όπου ζώ.

Δεν νομίζω άλλωστε πώς αυτό ισχύει μόνο για τή μουσική, ούτε μόνο για τήν Ελλάδα. Πιστεύω πώς αυτό πού συμβαίνει στις μέρες μας είναι πώς μεταβάλλονται —άν δέν έχουν ήδη μεταβληθεί ριζικά— οι λειτουργίες, τά νοήματα και ό ρόλος τής τέχνης γενικότερα μέσα στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Και τούτο περιλαμβάνει έξ ίσου τις μορφές τέχνης πού απευθύνονται σε πλατύτερα κοινωνικά στρώματα όσο και τις μορφές πού από τή φύση τους απευθύνονταν ανέκαθεν σε ένα πιο περιορισμένο κοινό.

Στό σημείο αυτό θά ανοίξω μιά παρένθεση: Ξέρω βέβαια καλά πώς τό νά είσαι σύνθετης «έντεχνης» μουσικής στήν Ελλάδα συνοδευόταν ανέκαθεν από τήν αίσθηση τής περιθωριακότητας πού συνόδευε αυτή τή μορφή καλλιτεχνικής έκφρασης. Είναι γνωστό πώς ή θέση τής «έντεχνης» μουσικής στήν Ελλάδα υπήρξε πάντα προβληματική. Η συνηθισμένη έρμηνεία πού δινόταν πάντα ήταν ή έλλειψη θεσμών και μουσικής παιδείας, οι βαθύτεροι λόγοι όμως πού μπορούσαν νά έρμηνεύσουν αυτές τίς έλλείψεις και τά προβλήματα είχαν νά κάνουν μέ τά στάδια ανάπτυξης και μέ τίς δυνατότητες τής ίδιας τής ελληνικής κοινωνίας πού δέν μπορούσε νά στηρίξει ικανοποιητικά τέτοιους θεσμούς. Αν μιλούσαμε κάπως «κοινωνιολογικά» θά λέγαμε πώς ό βαθμός αποδοχής και στήριξης τής έντεχνης μουσικής στήν Ελλάδα ήταν ανάλογος μέ τόν βαθμό αποδοχής και άφομοίωσης τών αξιών τής ελληνικής άστικής τάξης μέσα στό σύνολο του πληθυσμού, όσο για τά θεσμικά προβλήματα πού αντιμετώπιζε στήν πορεία τής έντεχνης ελληνικής μουσικής μπορούμε νά πούμε πώς ήσαν αντίστοιχα μέ τά ύπόλοιπα θεσμικά προβλήματα πού αντιμετώπιζε ή ελληνική κοινωνία στήν προσπάθειά της νά έκσυγχρονιστεί και νά άκολουθήσει τά ευρωπαϊκά πρότυπα. Μέχρι πρόσφατα άλλωστε ή στάση τής ελληνικής κοινωνίας άπέναντι στις ευρωπαϊκές πολιτιστικές αξίες και γενικότερα άπέναντι στά δυτικά πρότυπα ζωής χαρακτηριζόταν από τή γνωστή άμφιθυμία αγάπης-φόβου, θαυμασμού-δυσπιστίας. Αυτή ή στάση έκφράστηκε και στις κοινωνικές λειτουργίες τής έντεχνης μουσικής και μπορεί νά έξηγήσει και νά δικαιολογήσει σέ μεγάλο βαθμό τά επαγγελματικά, αλλά και τά ύπαρξιακά προβλήματα πού αντιμετώπισαν —και αντιμετωπίζουν— οι Έλληνες σύνθετες.

Όμως, πρέπει, επίσης, νά παρατηρήσουμε πώς, σέ αντίθεση μέ τίς μορφές τής ελληνικής έντεχνης μουσικής πού άκολούθησαν τά δυτικά πρότυπα —κάτι πού συνεχίστηκε μέχρι πρόσφατα και μέ τή λεγόμενη «avant garde»— υπήρξαν στόν τόπο μας κι άλλες μορφές έντεχνης μουσικής έκφρασης πού κατάφεραν κάποιες εποχές νά άνθίσουν και νά παράγουν ιδιαίτερα αξιόλογα άποτελέσματα γιατί, όπως αποδείχτηκε στήν πράξη, βρέθηκαν σέ περισσότερο άρμονική σχέση μέ τίς ανάγκες τής ελληνικής κοινωνίας. Αναφέρομαι φυσικά στις μορφές του λεγόμενου έντεχνου ελληνικού τραγουδιού, έτσι όπως τό καλλιέργησαν κυρίως σύνθετες σαν τόν Χατζηδάκι και τόν Θεοδωράκη. Θά έλεγα μάλιστα πώς τό ελληνικό έντεχνο τραγούδι, έτσι όπως διαμορφώθηκε από τά μέσα τής δεκαετίας του '60, αποτέλεσε και μιά διεθνή πρωτοτυπία πού μάλλον δέν είχε τό αντίστοιχό της σέ άλλες χώρες. Τήν εποχή ακριβώς όπου, λόγω τής ευρείας έξάπλωσης τών media και τής διακογραφίας, άρχισε νά έμπεδώνεται διεθνώς ή διάσπαση τών κοινωνικών λειτουργιών τής μουσικής σέ μιά «μουσική για παρά πολλούς» και σέ μιά «μουσική για παρά πολύ λίγους», δηλαδή σέ μιά άνώδυνη

—και συχνά σαχλή και εύτελή— μουσική για τό πλατύ κοινό πού άμολούσε τά καταναλωτικά πρότυπα τής διομηχανικής εποχής και σέ μιά όλο και περισσότερο έρμητική μουσική, πού άπευθυνόταν σέ ένα μικρό και έξειδικευμένο άκροατήριο διανοούμενων οι οποίοι διεκδικούσαν τό μονοπώλιο τής αισθητικής ποιότητας, στήν Ελλάδα κατάφερε νά γεννηθεί και νά άνθίσει ένα ένδιάμεσο είδος έντεχνης μουσικής έκφρασης πού διεκδικούσε και μιά αισθητική ποιότητα αλλά κατάφερε νά άπευθυνθεί και συλλογικά. Πιστεύω πώς σέ ελάχιστους άλλους λαούς θά μπορούσε νά συναντήσει κανείς αυτό τό φαινόμενο μιάς μουσικής πού κατάφερε νά συνδεθεί μέ τήν ποίηση και νά άποτελέσει στοιχείο τής καθημερινής ζωής τών ανθρώπων.

Αν μέ ρωτούσε λοιπόν κανείς για τό τί μπορεί νά χαρακτηρίσει τήν ελληνική μουσική στά μέσα του 20ού αιώνα και τί μπορεί νά τή διαφοροποιήσει ως προς τίς κοινωνικές λειτουργίες από τή μουσική πού δημιουργήθηκε τήν ίδια περίοδο σέ άλλες δυτικές χώρες θά έλεγα άνεπιφύλακτα πώς ήταν αυτό ακριβώς τό φαινόμενο τής άνθισης του έντεχνου ελληνικού τραγουδιού πού τό άγκάλιασε ό κόσμος και πού τό μετέτρεψε σέ στοιχείο του νεοελληνικού πολιτισμού.

Κλείνοντας αυτή τήν παρένθεση διευκρινίζω έξ αρχής πώς ή αίσθηση του κενού για τήν όποία σάς μίλησα προηγουμένως, ή αίσθηση πώς αυτό μέ τό όποιο καταπιάνομαι αντιμετωπίζεται ως κάτι τό περιττό μέσα στήν κοινωνία στήν όποία ζω δέν σχετίζεται τόσο μέ τήν ιδιότητά μου ως «έντεχνου» σύνθετη, ούτε μέ τήν έγγενή περιθωριακότητα τής μουσικής πού επέλεξα νά γράφω στή συγκεκριμένη χώρα. Μέ όλα τούτα κι εγώ κάποτε άπογοητεύτηκα και έξοργίστηκα αλλά τελικά είχα τήν εύκαιρία νά συμπλιωθώ μαζί τους εδώ και αρκετά χρόνια. Αυτό όμως μέ τό όποιο δέν μπορώ πλέον νά συμπλιωθώ, όχι μόνο ως καλλιτέχνης αλλά και ως άνθρωπος, είναι ή όργή, ή δυσφορία και ή αίσθηση άδιεξόδου πού νιώθω διαπιστώνοντας πώς όσο περνάει ό καιρός κυριαρχεί όλο και πιό έντονα γύρω μας ή μαζικοποίηση, ό εύτελισμός και ή έμπορευματοποίηση τών πάντων. Η καταγιμιστική ήλιθιότητα τών διαφημίσεων, ή συστηματική παραπληροφόρηση, ή προκλητική συγκάλυψη τής αλήθειας, ή καταστροφή τής κλίμακας τών προτεραιοτήτων, όδηγούν στή συναισθηματική άπάθεια, στήν άδιαφορία και στήν ύπονόμηση τής ανθρώπινης εύαισθησίας. Ό διαρκής βομβαρδισμός τών συνειδήσεων μέ τό εύκαιριακό και τό έπουσιώδες έχει ως άποτέλεσμα ένα διαρκές φτώχεμα τών νοημάτων. Θά προχωρούσα πιό πέρα και θά έλεγα πώς όλα τούτα όδηγούν εν τέλει στή χειραγώγηση τών συνειδήσεων, στήν άπολιτικοποίηση και στήν κατάργηση τής ίδιας τής έννοιας τής δημοκρατίας και του ανθρώπισμού.

Αυτά τά φαινόμενα δέν είναι βέβαια άποκλειστικά ελληνικά ούτε περιορίζονται μόνο στό χώρο τής μουσικής. Δέν περιορίζονται επίσης στό χώρο τής καλλιτεχνικής δημιουργίας, αλλά χαρακτηρίζουν συνολικά

τούς τρόπους μέ τούς όποιους διαμορφώνεται ή πραγματικότητα στίς σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Ζούμε σέ εποχές όπου παρακολουθούμε από τήν τηλεόραση νά εξελίσσονται μπροστά στά μάτια μας, εκ του φυσικού, εξεγέρσεις λαών, στρατιωτικές εισβολές και μαζικές σφαγές —όσες απ' αυτές αποφασίζουν νά καλύψουν τά διεθνή τηλεοπτικά δίκτυα και δέν τίς συγκαλύπτουν— πού μās συγκλονίζουν ίσως γιά μερικές μέρες και πού τίς ξεχνάμε αμέσως μετά, μέ μιά εύκολία πού μās εκπλήσσει κι εμάς τούς ίδιους και πού μās προξενεί ίσως και συναισθήματα δυσφορίας και παραδοξότητας. Γιατί αλλιώς είχαμε μάθει νά βλέπουμε τή ζωή, τήν κοινωνία και τήν ιστορία και τώρα ανακαλύπτουμε ξαφνικά πώς συμβάντα ιστορικής κλίμακας, πού κάποτε ήσαν ικανά νά τροφοδοτήσουν ολόκληρους λαούς μέ αξίες και σύμβολα πού, πριν από μερικές μόνο δεκαετίες, μπορούσαν νά οδηγήσουν σέ κινητοποιήσεις έκφρασης πολιτικής διαμαρτυρίας ή κοινωνικής αλληλεγγύης, αλλά και νά εμπνεύσουν τή δημιουργία σημαντικών έργων τέχνης, καταναλώνονται τώρα εν ριπή οφθαλμού, εξαντλούνται στο παρόν χωρίς νά αφήνουν πίσω τους κανένα ιστορικό μεταίσθημα, χωρίς νά μπορούν νά μετουσιωθούν σέ σύμβολα, σέ ιδεολογία, σέ πολιτική κριτική, σέ τέχνη.

Μέσα σέ μιά τέτοια διεθνή πραγματικότητα θά ήταν βέβαια άστειο νά πιστέψουμε ότι θά γλίτωνε κι ή τέχνη, κι ότι οι κοινωνικές, ήθικες και ψυχολογικές λειτουργίες μέ τίς όποιες είχαμε διδαχτεί νά τήν ταυτίζουμε επί χρόνια θά παρέμεναν ανέπαφες. Η τέχνη δέν είναι κάποιο αυτόνομο φαινόμενο πού ακολουθεί κάποιους δικούς του «κλειστούς» νόμους, αντίθετα βρίσκεται πάντα σέ στενή αλληλεξάρτηση μέ τίς κοινωνικές συνθήκες και μέ τόν χώρο τών ιδεών. Η ιστορία μās διδάσκει πώς κάθε φορά πού αλλάζουν οι κοινωνίες μεταβάλλονται και οι λειτουργίες και τά περιεχόμενα τής τέχνης. Κι είναι γεγονός ότι οι αλλαγές αυτές έχουν συντελεστεί στίς κοινωνίες μας και άνακαλούν στον χώρο τής τέχνης όπου, εγώ τουλάχιστον, όλο και περισσότερο διαπιστώνω μιά μεταβολή τών κοινωνικών τής λειτουργιών. Μέσα σέ μιά πραγματικότητα πού καταναλώνει τά πάντα μέ τήν ίδια εύκολία έχει υποδαθμιστεί ή σημασία τής καλλιτεχνικής δημιουργίας και μαζί τής έχει άνατραπεί κι ή έννοια τής διαχρονικότητας του έργου τέχνης και τής δυνατότητας του νά λειτουργεί ως φορέας σημασιών και αξιών. Η τέχνη έχει χάσει τήν ικανότητά τής νά λειτουργεί ως «διάμεσος γιά μιά διαφορετική πραγματικότητα πού βρίσκεται πέρα από τό άγγιγμά μας» —γιά νά παραφράσω τήν ρήση του Jean Duvigneaud.

Σέ μιά κοινωνική πραγματικότητα πού μετατρέπει τά πάντα σέ προϊόντα προς κατανάλωση ό ρόλος του καλλιτέχνη καταλήγει νά είναι άπλως διακοσμητικός. Κανένας δέν περιμένει πλέον σ' αλήθεια από τήν τέχνη νά λειτουργήσει ως αλληγορία γιά άλλες στάσεις άπέναντι στή ζωή. Κανένας δέν περιμένει από τήν τέχνη νά θέσει βαθύτερα ερωτήματα γιά τήν ανθρώπινη

μοίρα. Η τέχνη τείνει όλο και περισσότερο νά μετατραπεί σέ μιά μηχανική κι άνώδυνη διαδικασία γεμίματος του «έλεύθερου χρόνου», αυτού του χάριτίνου προσχήματος πού περιβάλλει τήν καθημερινή συνειδησιακή ζωή του σύγχρονου ανθρώπου και συγκαλύπτει τήν άνελευθερία του.

Στίς μέρες μας, λοιπόν, πιστεύω πώς τό κύριο πρόβλημα δέν είναι πλέον ή απώλεια τών όποιων εθνικών χαρακτηριστικών τής τέχνης στο πλαίσιο τής περιήφης «παγκοσμιοποίησης», δέν είναι ούτε ή περιθωριοκότητα κάποιων μορφών τής πού άπευθύνονταν σέ μημένους —ένα πρόβλημα πού μπορεί νά μās άπασολούσε στο παρελθόν όταν ακόμα μιλούσαμε γιά «avant garde»— αλλά φοβάμαι πώς καταλήγει νά είναι ή άποδυνάμωση τής σημασίας κάθε μορφής τέχνης. Έχω τήν έντύπωση πώς ή τέχνη κινδυνεύει νά μετατραπεί, ή έχει ήδη μετατραπεί, σέ μιά διακοσμητική δραστηριότητα πού άνήκει περισσότερο στή σφαίρα τής ύλικής κατανάλωσης παρά στή σφαίρα τών σημασιών και τών αξιών. Κι αυτό γίνεται μέ τή συνεννοχή ή, έστω, τήν άνοχή του κοινού τής.

Θά ανοίξω πάλι μιά παρένθεση και θά σās αναφέρω μιά προσωπική εμπειρία πού άποτελέσε τήν άφορμή γιά νά κάνω μερικές σκέψεις. Πριν από τρεις μήνες περίπου είχα τήν εύκαιρία νά παρακολουθήσω μιά σπουδαία θεατρική παράσταση στο πλαίσιο ενός πολυθεάματος μέ θέμα τούς ξένους μετανάστες στήν Ελλάδα. Τό κεντρικό συμβάν αυτού του πολυθεάματος —πού περιελάμβανε μεταξύ άλλων μιά έκθεση ζωγραφικής και μιά έκθεση φωτογραφίας— ήταν δυό θεατρικοί μονόλογοι μέσα από τούς όποιους ξεδιπλωνόταν ή δυστυχία κι ή άπόγνωση, ή ταπείνωση και ή όργη πού νιώθουν οι ξένοι μετανάστες —και στήν ουσία οι ξένοι πρόσφυγες και όχι «λαθρομετανάστες» όπως έπιμένουν νά τούς άποκαλούν— στον τόπο μας. Τό έργο αυτό άποτελέσε μιά καλλιτεχνική και πολιτική πρόταση πού, κατά τήν άποψή μου, θά έπρεπε νά είναι στο στόμα κάθε πραγματικά προοδευτικού και ευαίσθητου ανθρώπου, ειδικά στή σημερινή Ελλάδα πού αντιμετώπιζει αυτό τό ιδιαίτερο πρόβλημα. Κι όμως, επί μέρες μετά τήν παράσταση άναζήτησα στίς έφημερίδες κάποια κριτική, κάποιο σχόλιο. Τίποτα. Μέ τήν εξαίρεση μερικών σποραδικών αναφορών, ή σπουδαία αυτή καλλιτεχνική και ήθική πρόταση άγνοήθηκε από τούς «διανοούμενους» και τούς «κριτικούς» του τόπου μας. Μέσα στή γενική άπάθεια και άδιαφορία τό συμβάν πέρασε σχεδόν άπαρατήρητο, όπως περνάνε άπαρατήρητες και διάφορες άλλες σημαντικές χειρονομίες πού μπορεί νά γίνονται τή στιγμή αυτή δίπλα μας χωρίς νά τίς μαθαίνουμε. Άλλωστε, τήν ίδια χαρακτηριστική άδιαφορία τή διαπίστωσα και στους ανθρώπους του περιβάλλοντός μου, στους όποιους μίλησα μέ ένθουσιασμό γι' αυτή τήν παράσταση και τούς πρόετρεψα νά τήν δούν. Μετά από τήν εκδήλωση κάποιου ευγενικού ενδιαφέροντος, ή πληροφορία πού τούς μετέδωσα ξε-

χάστηκε, ένταφιάστηκε μέσα στην καθημερινότητά τους. Δέν τούς κινητοποίησε.

Η συγκίνηση πού μου προξένησε αυτή ή παράσταση μέ δίδαξε βέβαια γιά μιά ακόμα φορά πώς τά τάλέντα κι οί σημαντικές καλλιτεχνικές προτάσεις δέν έχουν πάψει νά υπάρχουν. Άν τό εξέταζα δηλαδή από ανθρωπολογική πλευρά θά έλεγα πώς τό αιαιόδοξο μήνυμα τέτοιων συμβάντων είναι πώς και στην εποχή μας —όπως και σέ κάθε άλλη εποχή— δέν έχει χαθεί ή ικανότητα δημιουργίας σπουδαίων έργων. Αυτό όμως πού έχει χαθεί και πού γιά μένα είναι ιδιαίτερα ανησυχητικό είναι ή διάθεση και ή δυνατότητα αποτίμησης, ένσωμάτωσης και άφομοίωσης τους μέσα στην κοινωνία. Μέ άλλα λόγια, άπέναντι στό πλαστό έρώτημα πού τίθεται μερικές φορές, μήπως δηλαδή στή σημερινή εποχή τών media, τής υπερπροσφοράς έρεθισμάτων και τής υπερπληροφόρησης δέν μπορούμε πλέον νά μιλούμε γιά «σημαντικά έργα», μήπως δέν γίνεται πλέον «σημαντική τέχνη», έγώ θά άπαντούσα πώς άντιθέτως, όπως συνέβαινε πάντα, δίπλα μας είναι κι ο Μάλερ κι ο Ραβέλ κι ο Στραβίνσκυ τής εποχής μας αλλά έμεις άπλούστατα δέν τούς βλέπουμε. Έχει χαθεί ή δυνατότητα τής σημαντικής τέχνης νά ευαισθητοποιεί, νά λειτουργεί πολιτικά, νά κινητοποιεί, νά συζητιέται και νά γονιμοποιεί τίς συνειδήσεις. Κανείς δέν μπορεί νά δεχτεί ότι ξαφνικά, μέσα σέ λίγες δεκαετίες, χάσαμε ως άνθρωποι τήν ικανότητα νά κάνουμε σημαντική τέχνη. Αυτό πού χάσαμε είναι ή ικανότητά μας νά αναγνωρίζουμε τά σημαντικά έργα, νά στεκόμαστε πάνω τους και νά τά μετατρέπουμε σέ συλλογικά σύμβολα και σέ άξίες.

Άν μέ θεωρείτε υπερβολικό αναρωτηθείτε και μόνοι σας: Πότε ήταν ή τελευταία φορά πού άκούσατε ένα καινούργιο μουσικό έργο —ένα καινούργιο έργο πού έχει γραφτεί πρόσφατα κι όχι ένα παλιό πού έχει προλάβει νά καταξιωθεί στην ιστορική προθήκη, όταν ακόμα μπορούσαν νά γεννιούνται και νά συντηρούνται σύμβολα— και είχατε τήν αίσθηση, τή σχεδόν σωματική βεβαιότητα, ότι τό νέο αυτό έργο στέκεται δίπλα στα μεγάλα έργα του παρελθόντος; Κι αν τήν είχατε στιγμιαία αυτή τή βεβαιότητα, αυτή τήν αίσθηση του άναντίρρητου, πόσες μέρες κράτησε και πόσες φορές ξανακούσατε αυτό τό έργο; Άλλά γιά νά μήν σταθώ μόνο στή μουσική: Πότε ήταν ή φορά πού ένα καινούργιο θεατρικό έργο λειτούργησε και συζητήθηκε στό περιβάλλον σας, όπως συνέβαινε κάποτε μέ τά καινούργια έργα του Καμύ, του Τένεσου Γουίλιαμς, του Άρθουρ Μίλερ; Και πότε ήταν ή τελευταία φορά πού ένα καινούργιο βιβλίο λειτούργησε μ' αυτό τον έρεθιστικό και άποκαλυπτικό τρόπο στό περιβάλλον σας; Μιά νέα ποιητική συλλογή; Ένας νέος ζωγραφικός πίνακας;

Και, όπως καταλαβαίνετε, δέν αναφέρομαι έδω σέ μορφές μιάς μαζικής κουλτούρας πού από τή φύση της έχει ένα έντονο χρηστικό και έμπορικό χαρακτήρα και στοχεύει στην εύκολη και άνάδουνη διασκέδαση πού θά

ξεχαστεί τήν επόμενη ήμέρα. Εκεί μπορεί νά δεχτεί κανείς πώς οί οικονομικές απαιτήσεις, ο ανταγωνισμός και ή υπερκατανάλωση επιβάλλουν τή γρήγορη έναλλαγή νέων προϊόντων πού πρέπει νά αναλώνονται γρήγορα ώστε νά δώσουν τή θέση τους στα επόμενα. Έγώ όμως αναφέρομαι σέ μορφές τέχνης πού άνέκαθεν άπευθύνονταν σέ σκεπτόμενους ανθρώπους μέ αυξημένη παιδεία και ευαισθησία, γιά μορφές τέχνης πού προϋποθέτουν ένα βαθύτερο προβληματισμό και μιά αίσθηση τής ιστορικής προοπτικής του πολιτισμού. Αυτοί οί άνθρωποι, έμεις δηλαδή, όσο περνάει ο καιρός γινόμαστε όλο και περισσότερο άνίκανοι νά συγκινηθούμε, νά κινητοποιηθούμε, νά στηρίξουμε έννοιες, άξίες και σύμβολα, και —γιατί όχι— νά δράσουμε συλλογικά.

Κι όμως, αρκετοί από μās θυμόμαστε ακόμα καλά τίς εποχές πού τά νέα έργα τέχνης συζητιούνταν επί χρόνια, ξεσπούσαν διαμάχες, υπήρχαν φανατικοί υπέρμαχοι ή έπικριτές τους και μέσα απ' αυτή τή ζύμωση προλάβαιναν νά καταγραφούν στή συλλογική έμπειρία και νά λειτουργήσουν πρώτα μέσα στην κοινωνία και κατόπιν ιστορικά. Έτσι λειτούργησαν κάποτε και στην Ελλάδα και ο Χατζιδάκις ή ο Θεοδωράκης, κι ο Τσαρούχης, κι ο Έλύτης, κι ο Κούν κ.λπ., πού σήμερα τεινουμε νά τούς μυθοποιούμε άποκόπτοντας τό έργο τους από τό πνευματικό και κοινωνικό πλαίσιο τής εποχής τους. Σήμερα στα ζητήματα τής τέχνης, όπως και στα ζητήματα τής πολιτικής, ένα ακαθόριστο συναίσθημα χαροποίησης τής πραγματικότητας διακατέχει όλους τούς ανθρώπους και τούς οδηγεί —και μās οδηγεί— στην άδιαφορία, στην άπάθεια και στον αυτοεγκλεισμό μέσα στή μικροκλίμακα τής καθημερινότητας.

Θά μου πείτε ίσως πώς και στίς μέρες μας παρουσιάζονται έργα πού ξεσηκώνουν θύελλες ένθουσιασμού, αν τουλάχιστον κρίνει κανείς από τά χειροκροτήματα και τή δημοσιότητα πού τά συνοδεύουν. Φοβάμαι όμως πώς τίς περισσότερες φορές πρόκειται γιά πλαστές και κατασκευασμένες θύελλες ένθουσιασμού. Η καλύτερη άπόδειξη αυτού του ισχυρισμού είναι πώς μετά τή συναυλία και τά χειροκροτήματα, μετά τήν έκθεση, μετά τήν παράσταση, δέν μένει τίποτα. Κανείς δέν σχολιάζει και τήν επόμενη μέρα τό έργο πού άκουσε τήν προηγούμενη. Τά έργα τέχνης μετατρέπονται σέ αναλώσιμα προϊόντα μιάς χρήσης. Η μουσική, καλή ή κακή, έξαντλεί τήν όποια σημασία της τή στιγμή τής άκρόασής της, μιά θεατρική παράσταση άποτελεί κυρίως τήν άφορμή γιά μιά βραδυνή έξοδο όπου συζητιούνται στην συνέχεια άλλα θέματα κ.λπ. Η διαφορά άνάμεσα στα κίνητρα πού μπορούσαν νά κινητοποιούν τό ενδιαφέρον —ή έστω τήν κοινωνική ξιπασιά— ενός κοινού παλιότερων εποχών κι ενός σημερινού κοινού είναι άντίστοιχη μέ τή διαφορά πού υπάρχει άνάμεσα σέ ένα σύστημα ιδεών, άξιών και πεποιθήσεων και σέ μιά σειρά από διαφημιστικά σλόγκαν. Οί διαφημιστές άλλωστε ξέρουν καλά πώς και στίς μέρες μας, τόσο στό χώρο του πολιτισμού, όσο και τής πολιτικής, μπο-

ρεί νά προκληθεῖ μιά έντονη αντίδραση τοῦ κοινού όταν ἐπιστρατευθοῦν τά κατάλληλα ἐρεθίσματα. Ἀλλά κι ἕνα πτώμα μπορεῖ νά κουνήσει τά μέλη του όταν τοῦ διοχετεύσεις ἠλεκτρικό ρεῦμα, μόλις πάψει ὁμως τό ἐξωτερικό ἐρέθισμα ἐπανερχεται ἡ νεκρική ἀκαμψία.

Ἡ σύγχρονη πραγματικότητα εὐνοεῖ τίς μόδες, τίς κοσμικότητες καί τούς καθωσπρεπισμούς καί ἀποθαγγύνει, σχεδόν συστηματικά, κάθε τί πού κινδυνεύει νά διαταράξει τήν κρούστα τῆς καθημερινότητας. Τό ἀνώδυνο, τό ψευτοεπάδυνο, ἡ αἰσθητική κενολογία, γίνονται εὐκολα ἀποδεκτά μέ τυμπανοκρουσίες ἀπό μιά διανόηση πού βολεύεται πλέον μέ τά περιτυλίγματα, πού ἀπεχθάνεται τό οὐσιαστικό. Μερικές φορές σκέφτομαι πώς, δυστυχῶς, ἕνα μέρος τοῦ προβλήματος καταλήγουν νά εἶναι καί πολλοί «προοδευτικοί διανοούμενοι» τῆς ἐποχῆς μας πού ἀποφεύγουν «ὅπως ὁ διάβολος τό λιβάνι» κάθε τί πού θά κινδύνευε νά τούς θέσει ἐνώπιον κάποιων προσωπικῶν εὐθυνῶν, κάθε τί πού θά διατάρασε τή ναρκισιστική εὐδαιμονία τους καί πού θά τούς ὑποχρέωνε νά περνᾶνε συχνά ἀπό ἐξετάσεις προκείμενου νά ἐπαληθεύσουν τήν ιδιότητα τοῦ διανοούμενου, πού τή θεωροῦν κληρονομική καί πού τελικά δέν τούς ἀνήκει.

Τί μοῦ ἀποκαλύπτει ὁμως σέ ἕνα δεύτερο ἐπίπεδο ἡ διαπίστωση αὐτῆς τῆς ἀδιαφορίας; Μοῦ ἀποκαλύπτει πώς στίς μέρες μας εἶναι μᾶλλον ἀδύνατον νά σπάσεις τό φράγμα τῆς ἀπάθειας. Ὅτι κι ἂν κάνεις, ὅσο κι ἂν προσπαθήσεις, ὅσο σημαντικό κι ἂν εἶναι τό ἔργο σου, εἶναι ἀδύνατον νά κινητοποιήσεις τούς γύρω σου. Αὐτό ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νά μετατρέπεται ἀκόμα κι ἡ πύο σημαντική χειρονομία σέ μιά πράξη αὐτισμοῦ. Γιατί τό περιβάλλον δέν θέλει σημαντικές χειρονομίες, θέλει ἀπλές καί εὐκολα ἀναγνωρίσιμες χειρονομίες πού μποροῦν νά καταναλωθοῦν καί νά ξεχαστοῦν τό ἐπόμενο λεπτό. Οἱ «διανοούμενοι» κι οἱ «προοδευτικοί» τῆς ἐποχῆς τῶν media θέλουν nouvelle cuisine κι ὄχι πραγματική τροφή. Ἄν συγκρίνω τίς πνευματικές τους ἀνησυχίες μέ τό φαγητό, τότε θά ἔλεγα πώς εἶναι ἀντίστοιχης θρεπτικῆς ἀξίας μέ κάτι ξενέρωτα καί ψευτοεχotic καί ψευτοσικ πιάτα πού σερβίρουν διάφορα «in» μπαράκια ὅπου συχνάζουν κι οἱ ἴδιοι. «Σαλάτα μέ ἀβοκάντο καί ρίζες μπαμπού», «κοτόπουλο βρασμένο σέ γαπωνέζικο σακέ μέ καρδιές ἀγκινάρας» κ.λπ., κ.λπ. Μία διατροφική ἐκλέπτυνση πού σέ ἀφήνει τελικά νηστικό!

Μιλώντας ὁμως σοβαρά, συνειδητοποιῶ γιά μιά ἀκόμα φορά πώς ἀπό μόνα τους τά ἔργα τέχνης καί οἱ σπουδαῖες καλλιτεχνικές προθέσεις δέν ἀρκοῦν γιά νά ἐγκαθιδρύσουν καί νά ἐπιβάλουν νοήματα καί ἀξίες. Ὅταν δέν ὑπάρχει μιά περιρρέουσα κοινωνική πραγματικότητα πού μπορεῖ νά προσφέρει κάποιες κλιμακες προτεραιοτήτων καί νά ὀρίσει κάποιο πλαίσιο συμβολικῆς ἐπικοινωνίας τότε ἀκόμα κι ἡ πύο σημαντική τέχνη μετατρέπεται σέ δραστηριότητα πού εὐνοεῖ εἴτε τήν κοινωνική ξιπασιά εἴτε τόν αὐτισμό. Εἶναι σά νά προσπαθεῖς νά ἐπικοινωνήσεις μέσω μιᾶς γλώσσας πού

δέν ἀντιστοιχεῖ πλέον σέ ἀναγνωρίσιμα νοήματα καί σύμβολα. Ἡ ἱστορία διδάσκει πώς μόνο στίς ἐποχές ὅπου ἡ τέχνη μπορεῖ νά διασυνδέεται μέ τόν ἀόρατο κἀναθο τῶν κοινωνικῶν νοημάτων ἀποκτᾶ κι αὐτή τά πραγματικά συμβολικά τῆς νοήματα, πού ἀποτελοῦν πάντα «μιά ἀλληγορία γιά κάτι ἄλλο, πέρα ἀπό τόν ἑαυτό τῆς». Γιατί τά αἰσθητικά νοήματα δέν εἶναι οὔτε αὐθύπαρκα, οὔτε ἀντικειμενικά: Γιά νά μπορέσουν νά γεννηθοῦν καί νά ὑπάρξουν, νά γίνουν ἀντιληπτά καί νά λειτουργήσουν προϋποθέτουν τήν ὑπαρξη κοινῶν συμβάσεων στά πλαίσια εἰδικῶν κοινωνικῶν ὁμάδων. Ὅταν λοιπόν ἡ τέχνη βρίσκεται ἀποκομμένη ἀπό τήν κοινωνική πραγματικότητα, ἡ ὅταν ἡ ἴδια ἡ κοινωνία δέν μπορεῖ νά τῆς παρέχει τά κατάλληλα νοήματα, τότε καταδικάζεται νά λειτουργεῖ σέ ἕνα νοηματικό κενό.

Αὐτή ἡ αἴσθηση τοῦ νοηματικοῦ κενοῦ, πού γιά νά τήν ἀποφύγεις ὀδηγεῖσαι ἄθελά σου στόν αὐτιστικό αὐτοεγκλεισμό, ὀφείλεται βεβαίως στή διάλυση τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν δεσμοτήτων πού ὑπῆρχαν πρῖν ἀπό μερικά χρόνια καί, φυσικά, στόν κατευθυνόμενο ρόλο τῶν media πού ἀσκοῦν μιά συστηματική προπαγάνδα μέ τό νά ἀποσιωποῦν τήν ἀλήθεια, μέ τό νά παραμορφώνουν τήν πραγματικότητα, νά ὑποσκᾶπτουν τίς συνειδήσεις καί νά ἐνθαρρύνουν τήν ἀδιαφορία, τόσο στό χῶρο τῆς πολιτικῆς ὅσο καί τοῦ πολιτισμοῦ. Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου καί μέ τή συνεργασία τῶν παραμέτρων τῆς νεοφιλελεύθερης οἰκονομίας καί τῆς κατευθυνόμενης παραπληροφόρησης ἔχει διαμορφωθεῖ διεθνῶς μιά νέα πραγματικότητα ὅπου ἀποθαγγύεται κάθε μορφή κοινωνικῆς κριτικῆς, ὅπου οἱ ἄνθρωποι ἐξοικειώνονται ὅλο καί περισσότερο μέ τήν αἴσθηση τῆς ἀδυναμίας τους νά παρέμβουν, μέ ἀποτέλεσμα τήν αὐξηση τῆς ἀπάθειας, τήν ἀπώλεια τῆς ἐλπίδας γιά «κάτι πού βρίσκεται στό μέλλον καί πού θά εἶναι καλύτερο».

Ἡ διεθνῆς οἰκονομία ὑπηρετεῖ περισσότερο παρά ποτέ ἄλλοτε τήν ἀρπακτικότητα, τήν πλεονεξία καί τήν ἀπληστία μιᾶς μικρῆς μερίδας ἀπό τραπεζίτες, χρηματιστές, μεγαλομετόχους πολυεθνικῶν πού κυριολεκτικά λυμαίνονται τόν πλανήτη. Ἡ ἀρπακτικότητα καί ἡ ἀπληστία ἀπέτελεσαν βέβαια ἀνέκαθεν μιά ἀπό τίς κινητήριες δυνάμεις τῆς οἰκονομίας καί τῆς ἱστορίας, ποτέ ἄλλοτε ὁμως στήν ἱστορία δέν εἶχε ἐμφανιστεῖ τό φαινόμενο: διακόσιες οἰκογένειες πάνω στόν πλανήτη Γῆ νά ἔχουν προσωπική περιουσία ἴση μέ τό ΑΕΠ τῶν 48 φτωχότερων χωρῶν τοῦ ΟΗΕ, εἰκοσι ἄνθρωποι νά ἔχουν εἰσοδήματα ὅσο τό ΑΕΠ τῆς Κίνας. Δισεκατομμύρια ἄνθρωποι πάνω στή γῆ, ὅταν δέν πεθαίνουν ἀπό τήν πείνα καί τίς ἀρρώστιες, νά εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ζοῦν μέ λιγότερο ἀπό ἕνα δολάριο τήν ἡμέρα. Ἡ βαρβαρότητα κι ὁ πόλεμος ἐπίσης δέν εἶναι καινούργια φαινόμενα ὁμως, ποτέ ἄλλοτε στήν ἱστορία δέν εἶχε συμβεῖ νά μετατρέπεται ὁ πόλεμος σέ «video game» διανοητικά καθυστερημένων στρατοκρατῶν καί σέ τηλεοπτικό show πού διακόπτεται ἀπό

διαφημίσεις. Ποτέ άλλοτε επίσης ο πόλεμος δέν γινόταν έξ αποστάσεως και μέ τέτοια «κλινική» ψυχρότητα. Όλόκληροι λαοί βομβαρδίζονται μέ τηλεκατευθυνόμενες «έξυπνες δόμβες» και οδηγούνται σέ συστηματική γενοκτονία μέ ανατριχιαστικά άπλοϊκά έπιχειρήματα πού θυμίζουν τά χρόνια τού ναζισμού, προκειμένου νά αύξηθοϋν τά κέρδη τών πολεμικών βιομηχανιών πού συνδέονται άμεσα μέ τούς δείκτες τής οικονομίας. Όλες αυτές οι έγκληματικές πράξεις νομιμοποιούνται μέ τή βοήθεια διάφορων έμμισθων «τεχνοκρατών» και -ύποτίθεται δημοκρατικά έκλεγμένων- πολιτικών πού, προκειμένου νά διασφαλίσουν τή θέση και τά προνόμιά τους, κλείνουν τά μάτια μπροστά στά έγκλήματα κατά τής ανθρωπότητας και είναι διατεθειμένοι νά ύπηρετήσουν πειθήνια τούς στόχους τών εργοδοτών τους.

Οι κανόνες πού καλούνται νά επιβάλουν στίς κοινωνίες οι διαχειριστές τού νεοφιλευθερισμού είναι άπλοι: διαρκής αύξηση τού κέρδους, πλήρης εκχώρηση τού δημόσιου πλούτου στους ιδιώτες, διαρκής μείωση τού κοινωνικού κράτους πού έχει κόστος, διαρκής άπελευ-

θέρωση τών «μηχανισμών τής αγοράς» στό πλαίσιο ενός άνηλεοϋς «κοινωνικού δαρβινισμού». Και παράλληλα: πλήρης εκμετάλλευση όλων τών φυσικών πόρων τού πλανήτη και πλήρης έξανδραποδισμός όλου τού «περιττού» πληθυσμού πού άπαρτίζουν οι φτωχοί λαοί τής γής. Όσοι δέν μπορούν νά είναι καταναλωτές πρέπει νά μετατραποϋν σέ σκλάβους.

Γιά νά έπιτευχθοϋν οι παραπάνω στόχοι άπαιτείται ή διαρκής χειραγώγηση και αποθάρρυνση όλων εκείνων τών δυνάμεων πού θά μπορούσαν νά αντισταθοϋν σ' αυτό τόν κεντρικό σχεδιασμό. Άπαιτείται επίσης ή διαρκής και συστηματική ενθάρρυνση όλων εκείνων τών μηχανισμών πού μπορούν νά εύνοούν τό «διαίρει και βασίλευε», μέσω τής αποβλάκωσης τού πληθυσμού ή μέσω ύποκίνησης άγωνα αντιπαραθέσεων ανάμεσα σέ ομάδες μέ αντικρουόμενα συμφέροντα, πού έτσι άποδυναμώνονται και παραμένουν ακίνδυνες και άβλαβείς. Τό ρόλο αυτό αναλαμβάνει νά τόν παίξει ή πληροφόρηση μέσω τών media.

Η πληροφόρηση, άπό τήν όποία έξαρτάται ή διαμόρφωση τής «κοινής γνώμης», άρα και τής ίδιας τής

δημοκρατίας, έχει μετατραπεί, περισσότερο παρά ποτέ άλλοτε, σέ έμπόρευμα και σέ μέσον συστηματικής προπαγάνδας και χειραγώγησης. Καθώς τά media άνήκουν στά ίδια άτομα πού σχεδιάζουν τή διεθνή οικονομία και λειτουργούν ως μοχλοί πολιτικής πίεσης είναι προφανές πώς περνάνε μόνο εκείνα τά μηνύματα πού εύνοούν τήν σταθερότητα του συστήματος πού συμφέρει τούς ιδιοκτήτες τους. Και ποιά είναι άραγε αυτά τά μηνύματα; Είναι ή άποθέωση τής υπερχατάνάλωσης, τής μαζικοποίησης και τής όμοιομορφίας, είναι ή νομιμοποίηση του έπαγγελματικού άρριβισμού, του κοινωνικού δαρβινισμού και τής έννοιας τής «έπιτυχίας» μέ στενά οικονομικούς όρους. Συγχρόνως: είναι ή άποθάρρυνση κάθε μορφής κριτικής σκέψης πού θά μπορούσε νά λειτουργήσει ως άμμος στά γρανάζια του συστήματος, καθώς και ή άποθάρρυνση κάθε μορφής κοινωνικής άλληλεγγύης πού θά έμπεριείχε τόν κίνδυνο του «έν τή ένώσει ή ισχύς».

Μέσα στίς επικίνδυνες διαδικασίες και μορφές ανάπτυξης τής κριτικής σκέψης είναι θέβαια πρώτα άπ' όλα ή παιδεία πού σχεδιάζεται πλέον διεθνώς έτσι ώστε νά παράγει άφ' ενός εργαζόμενους-σκλάβους-καταναλωτές, άφ' έτερου μέλη τής τεχνοκρατικής έλίτ πού λειτουργούν ως πραιτωριανοί του συστήματος. Είναι επίσης ή «τέχνη» κι ό «πολιτισμός», πού πρέπει όμως νά λειτουργούν μόνο ως έμπορεύσιμα «πολιτιστικά προϊόντα» πού στοχεύουν στή «διασκέδαση» —μέ τήν άρχαιοελληνική έννοια— τής προσοχής των σκλάβων από τά πραγματικά τους προβλήματα κι όχι ως μέσα «ψυχαγωγίας» των πολιτών, άρα έμψύχωσης και πιθανής άφύπνισής τους.

Η κύρια δουλειά των media είναι νά περνάνε διαρκώς τήν κατάλληλη προπαγάνδα πού χρειάζεται τό σύστημα. Η προπαγάνδα αυτή έγκείται στα βασικά μηνύματα «άγόραζε-άγόραζε, κοιμήσου-κοιμήσου». Τά media προβάλλουν και στηρίζουν μόνο εκείνα τά «πολιτιστικά προϊόντα», αλλά και τίς στάσεις και συμπεριφορές πού είναι άποδεκτές στό πλαίσιο αυτού του διαρκούς «άγόραζε-κοιμήσου». Κάθε τί άλλο άπορρίπτεται μέ τό έπιχείρημα τής «άντιεμπορικότητας», τής «δυσκολίας», του «κουλτουριάρικου», του κίνδυνου, έν τέλει, νά ξυπνήσει τό κοιμισμένο κοινό στό όποιο πρέπει νά παρέχεται μόνο μιά εύπεκτη ζωοτροφή, ώστε νά παραμένει πειθήνιο και μέσα στό κοπάδι.

Οί στρατηγικές είναι άπλές και ισχύουν έξ ίσου για τά «πολιτιστικά προϊόντα» όσο και για τούς ανθρώπους πού προβάλλουν τά media: Άποσιώπηση ή παραμόρφωση του ουσιαστικού και υπερπροβολή του εύτελου. Για νά μπορέσει νά περάσει τό ότιδήποτε μέσω των media στή σφαίρα του δημόσιου λόγου, ώστε νά τό μάθει ό κόσμος, πρέπει νά περάσει άναγκαστικά από τήν προκρούστεια κλίνη πού επιβάλλει ή παραπάνω προπαγάνδα. Όλες οι πληροφορίες, είτε άφορούν τήν πολιτική και τήν κοινωνία είτε τήν τέχνη και τόν πολιτισμό, πρέπει νά ντυθούν άναγκαστικά μέ τά απαραίτητα διαφημιστικά περιτυλίγματα, πρέπει νά

παραμορφωθούν έτσι ώστε νά μετατραπούν σέ εύπεπτα, εύκολα άναγνωρίσιμα και άναλώσιμα «προϊόντα». Κάθε τί άλλο πού κινδυνεύει νά διαταράξει τήν πλαστή και άνωθεν επιβεβλημένη «συναίνεση», κάθε τί άλλο πού δέν έξυπηρετεί τήν όμοιομορφία και τήν κατανάλωση αποκλείεται από τά δίκτυα τής πληροφόρησης ή προβάλλεται μέ τέτοιο τρόπο ώστε νά εύνοεί τή σύγχυση και τήν παραπληροφόρηση. Μέ τόν τρόπο αυτό όλόκληροι τομείς τής τέχνης και του πολιτισμού —μεταξύ των όποιων φυσικά και ή «έντεχνη» μουσική— καταδικάζονται νά λειτουργήσουν έκτός του πληροφοριακού δικτύου των κοινωνιών μέ άποτέλεσμα νά άγνοεί πλέον παντελώς τήν ύπαρξή τους ή μεγάλη πλειοψηφία του κόσμου πού άντλεί τήν πληροφόρησή της μόνο από τά media, ή μετατρέπονται σέ άνώδυνες γελοιογραφίες τής άρχικής τους μορφής του τύπου «Οί τρείς τεπόροι». Παρενθετικά θά προσέθετα πώς τό ίδιο ισχύει και για όλόκληρους τομείς τής γνώσης και τής έπιστήμης πού επίσης άποσιωπούνται συστηματικά ή παρουσιάζονται διαστρεβλωμένα. Γι' αυτό παρατηρούμε γύρω μας τό φαινόμενο τής αύξησης των δεισιδαιμονιών, τής θρησκοληψίας και των προκαταλήψεων πού έχει ως άποτέλεσμα και τή στροφή μεγάλων μερίδων πληθυσμού στους τρόπους σκέψης του Μεσαίωνα.

Έτσι, τή σημερινή εποχή, όπου διάφοροι πονηροί ή άφελείς, μās μιλάνε για τό «παγκόσμιο χωριό» και για τήν εποχή τής ηλεκτρονικής πληροφορίας, οι πολίτες των άνεπτυγμένων δυτικών χωρών είναι περισσότερο παρά ποτέ παραπληροφορημένοι και άγνοούν τό τί πραγματικά συμβαίνει γύρω τους και στον ύπόλοιπο κόσμο. Και κυρίως: γιατί συμβαίνει ό,τι συμβαίνει. Η στάση τής «πολιτισμένης Δύσης» και πολλών Ευρωπαίων «διανοούμενων» άπέναντι στους πρόσφατους δομωραδισμούς τής Γιουγκοσλαβίας, άπέναντι στό τί πραγματικά συμβαίνει σήμερα στό Άφγανιστάν, στό Ίράκ, στήν Παλαιστίνη, στό Σουδάν, άποδεικνύει μέ περίτρανο τρόπο πώς, λόγω των media, ή Έκκλησία του Δήμου έχει μετατραπεί πρό πολλού σέ Ρωμαϊκό Ίππόδρομο και πώς οι πολίτες έχουν μετατραπεί σέ καταναλωτές-ύπηκόους. Κι όπως έγραφε κάποτε κι ό Άρθουρ Κάιςλερ: «Τό πιο άνησυχαστικό δέν είναι νά ξυπνήσεις μιά μέρα και νά διαπιστώσεις πώς μπροστά από τό σπίτι σου περνάνε τά τάνκ και έχει κηρυχθεί δικτατορία. Τό πιο άνησυχαστικό είναι νά κοιμηθείς τό βράδυ χωρίς νά γνωρίζεις πώς έχει ήδη έγκαθιδρυθεί ό φασισμός από τήν προηγούμενη ήμέρα».

Περνάνε λοιπόν μερικά χρόνια μέσα σ' ένα τέτοιο οικονομικό, κοινωνικό και νοηματικό τοπίο πού σέ περιβάλλει από παντού και ξαφνικά ανακαλύπτεις, σαν ένας νέος Καβάφης, πώς «άνεπαισθήτως γύρω σου ύψωσαν τείχη», πώς τά πράγματα έχουν αλλάξει ριζικά και πώς όσα πίστευες στό παρελθόν έχουν πάψει νά ισχύουν. Μιά νεότερη άνεκπαίδευτη γενιά άγνοεί πλέον πλήρως ότι παλιά ύπήρχαν κοινωνικοί άγώνες, διεκδικήσεις, άντιπαραθέσεις πάνω σέ κοινωνικά, ήθη-

κά, πολιτικά και καλλιτεχνικά ζητήματα. Νομίζει πώς τα πράγματα δεν μπορούν παρά να είναι έτσι όπως είναι και θεωρεί πώς οι παραπάνω έννοιες είναι γραφικά άπομεινάκια άλλων εποχών, οι δέ υποστηρικτές τους πώς είναι κάτι σαν τον Σπάρτακο π.χ. που είχε επιχειρήσει επί αρχαίας Ρώμης να ηγηθεί κάποιας επανάστασης των σκλάβων. Αυτή η νεότερη γενιά ξεκινάει τη ζωή της πλήρως διατεθειμένη να επιζήσει μέσα στη μόνη πραγματικότητα που της επιτρέπουν να γνωρίζει, όπως μιά γενιά του Μεσαίωνα ήταν πλήρως διατεθειμένη να επιζήσει δίπλα στην Ίερά Έξέταση, τους θρησκευτικούς πολέμους και τό κάψιμο των μαγισσών, χωρίς να νοιώθει παγιδευμένη. Δυστυχώς, συχνά μου έχει δοθεί ή ευκαιρία να διαπιστώσω πώς αυτό που χαρακτηρίζει στην πλειοψηφία της τη νεότερη γενιά της εποχής των media είναι η πλήρης ανιστορικότητα, η απουσία διαχρονικών συμβόλων, η στενότατη έστιαση της συνείδησης στο απόλυτο παρόν. Η γενιά της εποχής των τηλεοπτικών διαφημίσεων και των video-clips, των computer games και του Διαδικτύου έχει την πολιτιστική και μορφωτική πληροφόρηση ενός όρεσίβειου και τη συγκινησιακή μνήμη μιάς πεταλούδας. Δεν ευθύνεται βέβαια η ίδια γι' αυτό αλλά τούτη η άθωότητα δεν αναιρεί την ύπαρξη του φαινομένου.

Η παλιότερη γενιά πάλι στην οποία ανήκεις, είτε αποτελείται πλέον από «ρεαλιστές» που ίσως από τα νιάτα τους ήδη σχεδίαζαν την προσωπική τους πορεία μέσω έλιγμων εντός του συστήματος –άρα οι παλιές «άριστερές» τους τοποθετήσεις δεν ήταν παρά μορφές ευκαιριακής στρατηγικής– είτε έχει χάσει όντως «τά αυγά και τὰ πασχάλια» με τη νέα πραγματικότητα και επιχειρεί να επιβιώσει μέσα από δυό πιθανές στρατηγικές: ή ξεπουλάει σταδιακά τις παλιές προοδευτικές της απόψεις, προκειμένου να παραμείνει μέσα στον ανταγωνισμό και να «παίξει τό παιγνίδι με τούς κανόνες του», ή στρέφεται στον έαυτό της και σταδιακά μετατρέπεται σε άβουλο πιόνι, λόγω της αδυναμίας της να άρθρωσει έναν κοινωνικά ανατρεπτικό λόγο και να αντιπαρατεθεί ουσιαστικά στον όρυμαγδό της παραπληροφόρησης και στον τοίχο της απάθειας.

Τό σημερινό παιχνίδι της κοινωνικής επαλήθευσης, αναγνώρισης και επιβίωσης μοιάζει να μην έχει χώρο για έννοιες που σχετίζονται με την τέχνη ως διάμεσου κοινών συμβόλων της κοινωνίας. Μέ την τέχνη ως ανατρεπτική διαδικασία κι ως πράξη αυτογνωσίας. Εάν ανήκει κανείς στους «ρεαλιστές» τότε χρησιμοποιεί την τέχνη ως μέσον απόκτησης μορφών δοτής εξουσίας, εμπλεκόμενος στους επίσημους θεσμούς χωρίς να τους κρίνει και χωρίς να επιχειρεί να τούς μεταβάλλει, γιατί τούτο θα δυσχεραστούσε αυτούς που τού παρέχουν την εξουσία. Για όλους αυτούς η τέχνη είναι όντως μιά «άλληγορία για κάτι άλλο», μόνο που αυτό τό «άλλο» σχετίζεται με την προσωπική τους επιβίωση και αναρρίχηση. Για όλους αυτούς δεν υπάρχουν περιθώρια άγνων ένθουσιασμών και αντιεπαγγελματικών άντι-

παραθέσεων πάνω σε ζητήματα ιδεολογίας, αισθητικής, αξιών. Οι καλλιτέχνες πού, είτε λόγω φόβου και ανασφάλειας, ή λόγω προσωπικών στρατηγικών και έλιγμων αποδέχονται τη χειραγωγή τους από τούς μηχανισμούς της εξουσίας και της διαφήμισης δεν είναι σε θέση να παραγάγουν ουσιαστική τέχνη. Μετατρέπονται σε κλόουν που υπηρετούν τη διασκέδαση τού Σαββατοκύριακου ή την ξηλασιά των νεόπλουτων. Εάν πάλι ανήκει κανείς στους αυτιστικούς, τότε χρησιμοποιεί την τέχνη ως μέσο προσωπικής ψυχανάλυσης και έργασιοθεραπείας, ως μέσον καταφυγής σε βολικές ψευδαισθήσεις που αφήνουν απ' έξω την άκατανόητη νέα πραγματικότητα που τούς τρομοκρατεί. Έτσι οδηγείται σταδιακά στην υποχώρηση, στην αποχώρηση και στον αναχωρητισμό.

Ανάμεσα σ' αυτές τις δυό στρατηγικές υπάρχουν βέβαια πολλές αποχρώσεις που καλύπτουν όλο τό φάσμα, στρατηγικές και στάσεις που θά έλεγε κανείς πώς αντιστοιχούν στο μοντέλο τού «Κομισάριου και τού Γιόγκι» που περιέγραφε κάποτε ο Καϊσίλερ. Κάπου στη μέση τού φάσματος π.χ βρίσκονται ίσως και οι «μπερδεμένοι» –στους όποιους ένδεχομένως να ανήκω κι έγω– που δεν έχουν πάρει ακόμα απόφαση ούτε για τό πώς πρέπει να διαβάσουν την πραγματικότητα, ούτε για τό πώς πρέπει να κινηθούν μέσα της ώστε, απ' ενός να επιβιώσουν επαγγελματικά, απ' έτερου να διατηρήσουν όρισμένες από τις παλιές τους δεδιότητες, που τείνουν όμως να μοιάζουν πλέον όλο και περισσότερο με νεανικές ψευδαισθήσεις.

Παρομοιάζω μερικές φορές αυτή τη σταδιακή άμνησία και άνοχη που εκφράζεται μέσα από τη σταδιακή έκπτωση των αξιών και των προτεραιοτήτων με τό φαινόμενο της «διολίσθησης» τού νομίσματος και τού πληθωρισμού. Η αξία που αποδίδουν τά άτομα και η κοινωνία σε κάποιες στάσεις και συμπεριφορές αρχίζει σιγά-σιγά να διολισθαίνει και φτάνει να εκμηδενίζεται. Τούτο ίσοδυναμεί με ένα ήθικό και συμβολικό πληθωρισμό. Όσο μεγαλώνει ή έλαστικότητα και η άνοχη έσύ αρχίζεις να χρειάζεσαι όλο και μεγαλύτερη προσπάθεια για να διεκδικήσεις τά ίδια πράγματα. Παλιά μπορούσες με 5 δραχμές να αγοράσεις ένα πακέτο τσιγάρα, μπορούσες με 90 χιλιάδες να αγοράσεις ένα αυτοκίνητο, μπορούσες να διεκδικήσεις κάποιες έννοιες κάνοντας όρισμένες έπιλογές στη ζωή σου. Τώρα για να αγοράσεις ένα πακέτο τσιγάρα χρειάζεσαι 800 δραχμές, για να αγοράσεις ένα αυτοκίνητο χρειάζεσαι 6 εκατομμύρια και για να διεκδικήσεις τις ίδιες έννοιες χρειάζεται να αυτοπυρποληθείς στην πλατεία Συντάγματος, ώστε να στρέψουν την προσοχή τους στα αίτήματά σου τά media!

Και φυσικά, όπως συμβαίνει και στην οικονομία, αυτός ο ήθικός πληθωρισμός έπιτυγχάνεται με τη συννοχή όλου τού πλαισίου. Όλοι συμβάλλουν, ο καθένας με τό δικό του τρόπο, στην υποβάθμιση των αξιών. Οι παραγωγοί, οι καταναλωτές και οι ένδιάμεσοι σπεκουλαδόροι. Οι παραγωγοί των έννοιών προσπαθούν να

κλέβουν στο ζύγι, οι καταναλωτές ανέχονται να τους κλέβουν και οι σπεκουλαδόροι λειτουργούν ως τροχονόμοι αυτής της κομπίνας.

Υπάρχει και μία ακόμα πιο «ποιητική» εικόνα: σιγά-σιγά και σχεδόν αδιόρατα μαζεύεται σαν σκόνη και σαν πουρί ένα στρώμα ανοχής και άμνησίας, τό οποίο μετά ξεραίνεται πάνω στην πάλα ποτέ λαμπρή επιφάνεια κάποιων αντικειμένων. Στην αρχή τό περίγραμμα παραμένει τό ίδιο, οι άνθρωποι εξακολουθούν να προσποιούνται ότι αποδίδουν αξία στά ίδια πράγματα, αλλά τά αντικείμενα είναι πλέον θαμπά. Μετά από κάποιο διάστημα όμως, καθώς συσσωρεύεται ή σκόνη, αρχίζει να αλλάζει και τό ίδιο τό περίγραμμα. Τότε πλέον οι άνθρωποι έχουν ξεχάσει τελείως σέ τί απέδιδαν παλιά κάποιες αξίες. Η έννοια της καλλιτεχνικής ή της πολιτικής συνέπειας για παράδειγμα έχει πάψει πλέον να συγκαταλέγεται μεταξύ των αναγνωρίσιμων αξιών. Στη θέση τους έχουν μπει έννοιες όπως «έξυπνάδα και εύελιξία», «επαγγελματική στάση», κ.λπ. Η έννοια της «ποιότητας» ή του «στοχασμού» έχουν αντικατασταθεί από την έννοια της «διασκέδασης» ή του «χαλαρώματος», τό «συγκλονιστικό» έχει αντικατασταθεί από τό «ένδιαφέρον», ή «άνατρεπτική και έπαναστατική στάση» έχουν αντικατασταθεί από τή ναρκισσοειδή αυτόπροβολή, και ούτω καθεξής.

Μέσα σέ ένα τέτοιο μοντέλο πραγματικότητας χάνονται οι βασικές έννοιες της γενναιοδωρίας και της χαρᾶς ή της καταγγελίας και της στράτευσης σέ αξίες πού άφορούν στό κοινωνικό σύνολο και πού συνόδευσαν στό παρελθόν τίς πραγματικά μεγάλες καλλιτεχνικές χειρονομίες. Γιατί, ακόμα κι όταν υπάρχουν καλλιτέχνες πού τίς συμεριζονται και πού επιχειρούν να τίς προβάλλουν, δέν υπάρχει πλέον τό κατάλληλο κοινό πού μπορεί να τίς αναγνωρίσει, να τίς δεχτεί και να τίς υποστηρίξει, είτε λόγω άνεπαρκούς παιδείας ή, απλούστατα, επειδή τέτοιους καλλιτέχνες άποφεύγει να τους προβάλλει τό σύστημα, καθαρά για λόγους αυτοσυντήρησής του, μέ άποτέλεσμα να άγνοεί και τό —δυνάμει— κοινό τους τήν ύπαρξή τους.

Όλα όσα σᾶς είπα μέχρι στιγμής μπορούν να συνοψιστούν μέ λίγα λόγια: Η πολιτική χειραγώγηση κι ή συναισθηματική και ήθική άπάθεια πού χαρακτηρίζουν τήν εποχή μας έχουν τό πλήρες αντίστοιχό τους στην αισθητική χειραγώγηση και στην άδιαφορία για τά μεγάλα ζητήματα του πολιτισμού. Οι πολίτες πού, μέσω των μηχανισμών της παραπληροφόρησης και της πλαστής «συναίνεσης», μετατρέπονται σέ καταναλωτές-υπηκόους στερούνται όράματος και έλπίδας για τό μέλλον, χάνουν τή διάθεσή τους για άσκηση κριτικής και για παρέμβαση, μέ άποτέλεσμα να μίν είναι πλέον σέ θέση να ενδιαφερθούν για τόν πολιτισμό, για τήν παιδεία και για τήν τέχνη, αλλά ούτε και για τή δημοκρατία. Και μέ τόν ίδιο τρόπο μέ τόν όποιο μπορούν να άγνοούν τά όσα συγκλονιστικά γίνονται δίπλα τους, ή να άδιαφορούν γι' αυτά λόγω κορεσμού και άπάθειας, έτσι μπορούν να άγνοούν τίς σημαντικές

καλλιτεχνικές και ήθικές χειρονομίες πού μπορούν να γίνονται δίπλα τους, ή απλούστατα να άδιαφορούν γι' αυτές.

Σᾶς προειδοποίησα από τήν αρχή πώς δέν σκόπευα να σᾶς μιλήσω για τή μουσική. Μέ ένδιέφερε περισσότερο να σᾶς μιλήσω για τά πράγματα πού όσο περνάει ο καιρός μέ δυσκολεύουν όλο και περισσότερο να κάνω μουσική. Τό να κάνεις μουσική μπορεί από μόνο του να είναι κάτι πολύ απλό, σαν ένα ταξίδι. Για να πᾶς όμως ένα ταξίδι πρέπει να είσαι σίγουρος ότι τό μέρος πού κατευθύνεσαι υπάρχει όντως κι ότι δέν αποτελεί μία μυθική περιοχή καταγεγραμμένη σέ αρχαίους χάρτες πού περιλαμβάνουν στά περιθώριά τους και τά γνωστά «here there be dragons».

Πρίν από μερικά χρόνια πίστευα πώς τό πρόβλημα πού καλείται να αντιμετώπισει ένας Έλληνας σύνθετης ήταν ή περιθωριακότητα της έντεχνης μουσικής στην ελληνική κοινωνία. Πίστευα πώς ή μετατόπιση των λειτουργιών της στό χώρο των πολύ λίγων της άφαιρεί νοήματα και σημασίες. Αυτός ήταν κι ο λόγος πού μέ όδηγησε κάποια στιγμή να στραφῶ και στό τραγούδι, έλπίζοντας πώς έτσι θα άποκαταστήσω μία έπικοινωνία μέ τό περιβάλλον στό όποιο μέ ένδιέφερε να άπευθυνθῶ. Στην πορεία όμως, καθώς άρχισαν και στή Ελλάδα να εξαπλώνονται τά ιδιωτικά media και να κυριαρχούν τά καταναλωτικά μοντέλα σκέψης και συμπεριφορᾶς, διαπίστωνα πώς ούτε και τό έντεχνο τραγούδι μπορεί πλέον να λειτουργήσει όπως παλιά, προσφέροντας μία αίσθηση συλλογικότητας και πολιτιστικής ένότητας. Είτε υφίσταται κι αυτό τόν ίδιο συστηματικό άποκλεισμό από τά δίκτυα της πληροφόρησης και της διανομής ή εξαεμίζεται ή σημασία του καθώς ένταφιάζεται μέσα στον σκουπιδοτόπο των έρεθισμάτων και καταναλώνεται κι αυτό «έδῶ και τώρα», όπως και τ' άλλα «πολιτιστικά προϊόντα», χωρίς να αφήνει κανένα μεταίσθημα και κανένα άπόηχο στό περιβάλλον.

Όταν αρχίζεις να αναρωτιέσαι για τήν ίδια τή σκοπιμότητα της δουλειᾶς σου τότε ή χάνεις τόν ένθουσιασμό σου, άποθαρρύνεσαι και σταδιακά όδηγείσαι στή σιωπή ή έξοργίζεσαι και προσπαθείς να καταλάβεις τί φταίει, μέ τήν κρυφή έλπίδα να τό αλλάξεις.

Δέν είμαι φυσικά τόσο άφελής ώστε να ισχυρίζομαι πώς μπορούν οι καλλιτέχνες να αλλάξουν τήν κοινωνία. Είμαι όμως αρκετά αισιόδοξος ακόμα ώστε να πιστεύω πώς, όπως συνέβαινε πάντα στην ιστορία, έτσι και τώρα, αυτό είναι κάτι πού μπορούν να τό κάνουν οι πολίτες της. Για να υπάρξει όμως αυτή ή έλπίδα προϋποτίθεται μία σωστή άνάγνωση της πραγματικότητας και μία σωστή διάγνωση των παθολογικών στοιχείων της πού τείνουν να εγκαθιδρυθούν και να θεωρούνται ως άυτονόητα.

Δέν θέλω να είμαι άπαισιόδοξος ούτε ισχυρίζομαι πώς ή σημερινή εποχή στην όποια ζούμε είναι άναγκαστικά χειρότερη από παλιότερες εποχές. Η εποχή μας έχει να επιδείξει σπουδαία πράγματα στον τομέα

της γνώσης. Η γενετική, η νευροφυσιολογία, ή έρευνα του εγκεφάλου και της ανθρώπινης συνείδησης, ή πληροφορική, θά φέρουν κάποτε επαναστατικές αλλαγές στη ζωή μας. Έχει επίσης να επιδείξει κι αυτή σπουδαίους ανθρώπους σέ όλους τούς τομείς, σπουδαίους διανοητές και σπουδαίους καλλιτέχνες. Η εποχή μας όμως έχει και μεγάλες παθολογίες κι ή σημαντικότεροι απ' αυτές δέν είναι τόσο αυτή καθαυτή ή βαρβαρότητα, ή άπληστία και ή εκμετάλλευση πού συνόδεψαν δυστυχώς άνεκαθεν τήν ιστορία και πού τίς έξησαν κι οί προηγούμενες γενιές, όσο ή διαφαινόμενη έλλειψη αντίδρασης, ή πλαστή «συναίνεση» κι ή όμοιομορφία σκέψης πού μās κατακλύζει από παντού. Οί παλιότερες γενιές είχαν τήν ικανότητα της αντίδρασης και της αντίστασης πού φάνηκε και μέσα από κοινωτικούς αγώνες αλλά και μέσα από τήν καλλιτεχνική δημιουργία, σήμερα όμως δημιουργείται ή έντύπωση πώς έχουν ξεχαστεί τά αυτονόητα. Αυτή ή άμνησία, ή άπάθεια κι ή άνοχή αποτελούν ίσως τά πιο επικίνδυνα γνωρίσματα της δικιάς μας εποχής.

Υπάρχουν κάποιες ιστορικές περιόδοι όπου μεταβάλλεται ή πραγματικότητα και τούτο έχει συνέπειες για τήν ανθρώπινη συνείδηση. Νομίζω λοιπόν ότι ή δικιά μας εποχή έχει όλα τά γνωρίσματα μιάς τέτοιας μετάβασης από μιά ιστορική περίοδο σέ μιά άλλη. Όπως δεχόμαστε ότι υπήρξε μιά τέτοια μεταβολή της ανθρώπινης ματιάς στό πέρασμα από τόν Μεσαίωνα στην Άναγέννηση, και μετά στόν Διαφωτισμό, και μετά στόν Ρομαντισμό κ.λπ. αλλά και από τήν εποχή πού άνθουσε τό έλληνικό πνεύμα στην εποχή του Μεσαίωνα και του καψίματος των μαγισσών, από τή Γαλλική Έπανάσταση στην Παλινόρθωση της Μοναρχίας, από τή δημοκρατία στό φασισμό του μεσοπολέμου, έτσι είμαστε αναγκασμένοι να δεχτούμε ότι κάτι παρόμοιο συμβαίνει και στη δικιά μας εποχή.

Αυτές τίς μεταβολές δέν τίς καταλαβαίνουν βέβαια όλοι κι όσοι τίς καταλαβαίνουν τείνουν συχνά να τίς άγνοούν. Τά μεμονωμένα άτομα —πού δέν ζούν στην ιστορική αλλά στην καθημερινή κλίμακα— τείνουν να άντιμετωπίζουν τέτοιες μεταβολές σαν κάτι παράδοξο, σαν κάτι πού γεννά συναισθήματα δυσφορίας, άγχους, άπώλειας ειρμού. Οί άνθρωποι τείνουν συνήθως να συγκαλύπτουν τέτοιες ένοχλητικές αισθήσεις πού τούς γεννά ή «παράδοξη» πραγματικότητα, τείνουν να προσποιούνται, και μέσα τους και έξω τους, ότι τίποτα δέν έχει αλλάξει, ότι όλα εξακολουθούν να λειτουργούν όπως πάντα, κι αν νιώθουν κάτι παράξενο στόν άέρα προσπαθούν να τό άγνοήσουν ή δίνουν άπλές και μηχανικές έρμηνείες. Προτιμούν να ρίχνουν τήν ευθύνη στόν εαυτό τους, στις προσωπικές τους αδυναμίες ή νευρώσεις, παρά να άμφισβητήσουν όλο τό σύστημα των έννοιών της πραγματικότητας πού τούς περιέχει.

Ο Τόφλερ έγραφε κάποτε πώς υπάρχουν τέσσερις βασικές στρατηγικές στις όποιες καταφεύγει τό άτομο για να προφυλαχτεί από τό «σók του μέλλοντος»: Η

στάση της άπόλυτης άρνησης στην άποδοχή των μεταβολών της πραγματικότητας, ή στάση της έξειδικευμένης χρήσης των καινοτομιών χωρίς παράλληλη άποδοχή των βαθύτερων συνέπειών τους, ή στάση της νοσταλγικής επιστροφής στις βεβαιότητες του παρελθόντος και ή στάση της άναξήτησης ύπεραπλουστευμένων άπαντήσεων πού θά άνασκευάσουν τήν άπώλεια του ειρμού.

Όλες αυτές τίς στρατηγικές τίς διαπιστώνουμε καθημερινά γύρω μας και χαρακτηρίζουν και τή συμπεριφορά πολλών καλλιτεχνών. Υπάρχουν άνθρωποι πού προσπαθούν να πείσουν τόν εαυτό τους ότι τίποτα δέν έχει αλλάξει και πώς τά πράγματα παραμένουν τά ίδια, γι' αυτό συνεχίζουν να γράφουν συμφωνίες και κουαρτέτα. Υπάρχουν άνθρωποι πού χρησιμοποιούν ήλεκτρονικούς ύπολογιστές αλλά εξακολουθούν να σκέφτονται με άκαδημαϊκούς τρόπους. Υπάρχουν άνθρωποι πού καταφεύγουν σέ ένα έξιδανικευμένο παρελθόν και μυθοποιούν τήν «ethnic» μουσική. Υπάρχουν άνθρωποι πού νομίζουν πώς τά σημερινά προβλήματα της μουσικής θά λυθούν όταν βελτιωθούν τά ώδεϊα και όταν αναβαθμισθούν οί «θεομοί». Όποιες κι αν είναι όμως οί στρατηγικές άπώθησης της ένοχλητικής πραγματικότητας τό γεγονός παραμένει. Οί μεταβολές ύπάρχουν, είναι άντικειμενικές και άντιστοιχούν σέ ένα καινούργιο ιστορικό στάδιο του πολιτισμού πού τό χαρακτηρίζει ένας ιδιόρρυθμος φασισμός. Πιστεύω πώς αυτό είναι κάτι πού όφείλουμε να τό συνειδητοποιήσουμε και ως καλλιτέχνες και ως πολίτες, διαφορετικά κινδυνεύουμε να μοιάσουμε μ' εκείνους τούς κάτοικους στα περίχωρα του Άουσβιτς πού ισχυρίζονταν πώς δέν τούς μύριζαν οί φούρνοι και πώς δέν είχαν ιδέα του τί ακριβώς συνέβαινε δίπλα τους.

Κλείνοντας αυτή τή σειρά σκέψεων έλπίζω να είναι φανερό πώς στόχος μου δέν είναι να προτείνω «λύσεις» πού θά μπορούσαν να άνατρέψουν ή να άνασκευάσουν ένα όλόκληρο σύστημα από στάσεις και πεποιθήσεις πού χαρακτηρίζουν τή σημερινή ιστορική περίοδο. Στόχος μου ήταν να έπισημάνω όρισμένα ύπαρκτά προβλήματα και άδιέξοδα πού καθορίζουν σέ μεγάλο βαθμό τή στάση και τίς έπιλογές ενός σημερινού καλλιτέχνη, καθώς και τή δυνατότητα της τέχνης του να λειτουργήσει ή όχι μέσα στην κοινωνία όπου ζει.

Πιστεύω πώς διανύουμε σήμερα μιά μεταβατική περίοδο πού φαίνεται κι από τήν άδυναμία της σύγχρονης μουσικής δημιουργίας να άρθρώσει έναν σαφή και συγκινησιακά άποτελεσματικό λόγο, με άποτέλεσμα να οδηγείται συχνά σέ μηχανικές άναμασήσεις πού άντλούν από έτοιμες λύσεις του παρελθόντος, είτε αυτές άναφέρονται σέ μιά παράδοση —λαϊκή ή έντεχνη, δέν έχει σημασία— ή σέ μιά πάλα ποτέ avant - garde.

Προσωπικά έχω νιώσει συχνά αυτή τήν άίσθηση άδυναμίας τήν όποία έπιχείρησα κατά καιρούς να τήν άντιμετωπίσω με έξ ίσου μηχανικούς τρόπους, αλλάζοντας στύλ, στρεφόμενος στα synthesizers κ.λπ. Καθώς

περνάει ο καιρός όμως διαπιστώνω πώς τά σημερινά προβλήματα δέν λύνονται μέ τέτοια εύκολα «τρύκ». Τό στυλ δέν άρκει από μόνο του γιά νά δώσει άπαντήσεις στό πρόβλημα έπικοινωνίας, αντίθετα, μπορεί εύκολα νά μετατραπεί σέ ένα άπλό περιτύλιγμα τής άμηχανίας. Γιά νά λειτουργήσει τό όποιοδήποτε στυλ έπιλέγεις προϋποτίθεται ή συνομολόγηση μιās σύμβασης μεταξύ του καλλιτέχνη και του κοινού. Τό στυλ, όπως και κάθε συμβολικός κώδικας έπικοινωνίας, είναι σαν μιá συνομοσία πού έξυφάινεται μέσα σέ συγκεκριμένα ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια και μέσα σέ συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Στην πραγματικότητα τό πρόβλημα του καλλιτέχνη ποτέ δέν είχε νά κάνει μέ τό στυλ γιατί τό στυλ δέν τό έπιλέγεις, σέ έπιλέγει, μέ τόν ίδιο τρόπο πού όταν μιλάς δέν σκέφτεσαι τό συντακτικό και τή γραμματική σου. Φυσικά μπορεί νά μιλάς καλά ή κακά, όμως όταν τό πλαίσιο άποτελείται από κουφούς ή βραδυγλωσσους τότε είναι μάταιη κάθε άπόπειρα εύγλωττίας.

Πάντως, αν μέ ρωτούσατε έμένα προσωπικά γιά τίς στάσεις και συμπεριφορές πού θά έπέλεγα προκειμένου νά άντιμετωπίσω ως άνθρωπος κι ως καλλιτέχνης τή σύγχρονη πραγματικότητα θά σās έλεγα πώς, κατά τή γνώμη μου, άπαιτείται πρώτα απ' όλα μιá στάση διαρκούς εγρήγορσης και μιá ικανότητα νά άντιδράς και νά έξοργίζεσαι. Η όργή από μόνη της είναι ένα άρνητικό συναίσθημα, είναι όμως χρήσιμη και αναγκαία όταν δέν σ' αφήνει νά ξεχνάς και νά έφησυχάζεις. Η «Μάνα Κουράγιο» του Μπρέχτ λέει σέ κάποιο σημείο στον στρατιώτη πού ήρθε όργισμένος νά διαμαρτυρηθεί γιά μιá άδικία πού του έγινε: «Έχεις δίκιο, αλλά πόση ώρα θά κρατήσει ό θυμός σου; Μιά ώρα; Δυό ώρες; Τί θά κάνεις όμως όταν σου περάσει ό θυμός; Τότε πώς θά διεκδικήσεις τό δίκιο σου;».

Έπειτα θά έλεγα πώς άπαιτείται μιá διαρκής δυσπιστία άπέναντι στις διάφορες στρατηγικές έξαγοράς ή ένωμάτωσης πού έπιστρατεύει τό σύστημα γιά νά σέ άφοπλίσει και νά σέ φρωσει. Οι Άμερικανοί έχουν τή χαρακτηριστική έκφραση «Where's the catch?», δηλαδή «Πού βρίσκεται κρυμμένη ή παγίδα σέ όλα αυτά τά ώραία πού μου λες και μου ύπόσχεται;»

Μετά, θά έλεγα πώς άπαιτείται μιá ικανότητα άναζήτησης και έπαναξιολόγησης του ουσιαστικού και του άμεσου κι αυτό στην τέχνη νομίζω πώς είναι πάντα τό άπλό και τό πρωτογενές. Μιλώντας πάντα άυστηρά προσωπικά θά έλεγα πώς ή έποχή μας δέν εύνοει τίς στάσεις και τίς συμπεριφορές πάνω στις όποιες βασίστηκε κάποτε ή λεγόμενη «avant grade». Ένας από τους ρόλους τής καλλιτεχνικής «πρωτοπορίας» στό παρελθόν ήταν ή ανακάλυψη νέων τεχνικών και ό εμπλουτισμός του λεξιλογίου όλων των τεχνών. Δέν ήταν όμως αυτό τό πιο σημαντικό. Ό σημαντικότερος ρόλος τής «πρωτοπορίας» υπήρξε ή συμβολική της λειτουργία πού ήταν ανέκαθεν ή κριτική, ή καταγγελία και ή άπόρριψη παλαιότερων ματιών και στάσεων πού είχαν βαλαστωθεί μέσα στό επίσημα καλλιτεχνικά

στυλ. Η ικανότητα, αλλά και ή πρόθεση τής «πρωτοπορίας» νά σοκάρει και νά άφυπνίσει βρισκόταν στή σχέση της μέ ένα κοινωνικό πλαίσιο πού μπορούσε νά κινητοποιηθεί και νά άντιδράσει—θετικά ή άρνητικά—άπέναντι στις καλλιτεχνικές προκλήσεις. Μ' άλλα λόγια: Ένα μεγάλο μέρος του νοήματος των έργων τής «πρωτοποριακής τέχνης» δέν βρισκόταν μέσα στό ίδια τά έργα αλλά μέσα στό κοινωνικό πλαίσιο πού τους απέδιδε συμβολικές σημασίες, μπόρεσε δέ νά άναπτύχθει έπειδή υπήρχαν οι κατάλληλες συνθήκες πού επέτρεπαν νά τηρούνται τέτοια προσχήματα.

Όμως, σέ εποχές γενικευμένης άδιαφορίας του κοινωνικού πλαισίου είναι πλέον άδύνατον νά σοκάρεις μέσα από «πρωτότυπες» φόρμες και νά κινητοποιήσεις μέσα από «προκλητικά σύμβολα». Τό σημερινό κοινό άντιδρά στις συμβολικές προκλήσεις των καλλιτεχνών μέ τόν χαρακτηριστικά άμερικανικό τρόπο μέ τόν όποιο άντέδρασε ό Ίντιάνα Τζούνν όταν βρέθηκε άντιμέτωπος μέ τόν Άραβα αντίπαλό του, πού έτοιμαζότανε νά του έπιτεθεί κάνοντας έξεζητημένες χορογραφικές πιρουέτες πολεμικών τεχνών: Τράδηξε έν ψυχρά τό πιστόλι του και τόν σκότωσε έξ άποστάσεως! Τό σημερινό κοινό δέν καταδιώκει και δέν σκοτώνει βέβαια τους καλλιτέχνες, σκοτώνει όμως τίς προθέσεις τους χρησιμοποιώντας ως όπλο τό χασμουρητό.

Στις εποχές μας δέν μπορείς πλέον νά σοκάρεις μέ φόρμες, ίσως όμως μπορείς νά σοκάρεις και νά κινητοποιήσεις μέσα από τήν ουσία και τή συγκίνηση πού μπορεί νά άποδεικνύονται περισσότερο διαχρονικές και—έν τέλει—περισσότερο άνατρεπτικές. Σέ εποχές έημερίας, όπου όλα πάνε καλά, μπορεί νά έρωτεύεσαι μιá γυναίκα έπειδή τήν έχεις δει ντυμένη μέ βραδινή τουαλέτα σέ κάποια κοσμική συναναστροφή, σέ εποχές όμως άνέχειας—ή και καταστροφών—έρωτεύεσαι μιá γυναίκα από τά μάτια της και δέν δίνεις σημασία στό ντύσιμό της.

Τέλος, πιστεύω πώς πολλά από τά σημερινά προβλήματα πού άντιμετωπίζουμε και ως πολίτες και ως καλλιτέχνες θά μπορέσουν νά λυθούν κάποτε μέσα από τήν άναζήτηση μιās νέας συλλογικότητας. Αυτό ισχύει σίγουρα γιά όλους μας, ως πολίτες, μιλώντας όμως ειδικότερα γιά τήν τέχνη πιστεύω πώς καλλιτέχνες γινόμαστε πάντα μέσα σέ ομάδες, μέσα σέ παρέες. Αυτό είχε στό μυαλό του κι ό Μάνος Χατζιδάκις όταν μιλούσε κάποτε γιά τή μεγάλη σημασία πού έχουν τά καφενεΐα γιά τους καλλιτέχνες. Μόνο μέσα από μιá ομάδα πού σέ στηρίζει και πού σέ κρίνει σέ κάθε σου βήμα μπορεί νά διασφαλίζεται και νά έπαληθεύεται αυτή ή εύθραυστη πραγματικότητα πού έπιχειρεί νά στησει ή τέχνη. Οι καλλιτέχνες πού καταδικάζονται νά λειτουργούν μόνοι τους χάνονται πολύ πιο εύκολα μέσα στους αυτισμούς, τίς νευρώσεις και τίς προσωπικές τους φιλοδοξίες.

Βούλα, Μάρτιος 2002

ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΟΣ ΑΡΙΣΤΕΡΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΣΤΟΧΑΣΜΟΥ

Σημεία σύγκλισης μεταξύ τῶν φιλοσοφικῶν προβληματισμῶν
τοῦ Ἀριστείδη Μπαλτᾶ, τοῦ Παντελῆ Μπασάκου
καί τοῦ Κοσμᾶ Ψυχοπαίδη

τοῦ Γιώργου Φαράκλα

Ο Μπαλτᾶς, ὁ Μπασάκος, ὁ Ψυχοπαίδης, τρεῖς στοχαστές ἀπό διαφορετικὲς παραδόσεις πού ὁ καθένας ἔχει ἀναπτύξει μὲ πρωτότυπο τρόπο τὴν παράδοση ὅπου ἀνήκει. Σπανίως συζητοῦν γιατί, κι ἄς ἀνήκουν στὸν ἴδιο χῶρο τῆς χειραφετητικῆς σκέψης, καὶ μάλιστα τῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστερῆς σκέψης, δὲν παύουν νὰ ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς παραδόσεις. Ἄρα θέτουν ὅμοια προβλήματα σὲ διαφορετικὰ πλαίσια. Θέλω νὰ τοὺς παρουσιάσω σύντομα δίνοντας ἔμφαση ὄχι στὴν προέλευση τοῦ καθένα ἀλλὰ σὲ τρεῖς καιρίες ἔννοιες πού ὑπάρχουν καὶ στοὺς τρεῖς, προσπαθώντας νὰ δείξω πῶς αὐτὲς προκύπτουν μέσα ἀπὸ τὸ σκεπτικὸ τοῦ καθενός.

Ἀριστερὴ φιλοσοφία δὲν εἶναι μιά ἀνάπτυξη τῆς ἀριστερῆς κοσμοαντίληψης. Μιά φιλοσοφία μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἀριστερὴ, φαντάζομαι, ἂν ἀσκεῖ κριτικὴ στὴν κοινωνία καὶ στίς μορφές γνώσης πού ἐπάγει αὐτή, καὶ ἂν ἡ κριτικὴ τῆς εἶναι ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας. Κριτικὴ τῆς κοινωνίας, μελέτη τῆς κοινωνικῆς συγκρότησης τῆς γνώσης: Αὐτὸ θὰ εἶναι δὲ φιλοσοφία, καὶ ὄχι μιά ἄλλου τύπου κριτικὴ, ἂν προσπαθεῖ νὰ αἰτιολογηθεῖ. Πράγμα πού συνήθως σημαίνει: Νὰ στηρίξει τὴν κριτικὴ σὲ κάτι τὸ ὑπαρκτό, δηλαδή νὰ ἀσκήσει κριτικὴ σ' αὐτὸ πού ὑπάρχει μὲ βάση πάλι κάτι πού ὑπάρχει. Τὸ παράδοξο αὐτὸ σχῆμα, ἡ ἀπαιτήση γιὰ κάτι πού προϋπάρχει —ἢ θέση τῆς προϋπόθεσης, ὅπως λέγεται στὴ διαλεκτικὴ παράδοση— δίνει μιά διαλεκτικὴ χροιά σὲ κάθε ἀριστερὴ φιλοσοφία, ἀκόμη καὶ σὲ ὅσες ὀρίζονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν διαλεκτικὴν παράδοση. Πάντως ὁ λογισμὸς πού θὰ μπορεῖ νὰ διαχειριστεῖ ἓνα τέτοιο σχῆμα σίγουρα δὲν θὰ εἶναι ἀπα-

γωγικός, ὅπως λέμε, ἀφοῦ δὲν θὰ μεταφέρει τὰ νοήματά του ἀνέπαφα στὸ συμπέρασμα, ἀλλ' ἴσα ἴσα θὰ θέλει νὰ ἀλλάξει ὅσα νοήματα ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν κοινωνία, νὰ τὰ «θέσει», παρ' ὅλο πού προϋπάρχουν.

Οἱ τρεῖς θεματικὲς πού προτείνω προκύπτουν ἀπὸ τὰ παραπάνω: Εἶναι ἡ θέση τῆς προϋπόθεσης, ἡ κοινωνικὴ συγκρότηση τῆς θεωρίας, ἡ κριτικὴ. Τί σημαίνουν γενικά; Ἄν θές νὰ φτιάξεις μιά θεωρία γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ, θὰ προϋποθέσεις μοιραῖα ὅτι τὸ σημαντικότερο σημεῖο τῆς κοινωνίας εἶναι κάποιο πού δὲν φαίνεται κυρίαρχο στὴν τωρινὴ κατάσταση. Ἄρα διατρέχεις τὸν κίνδυνο νὰ εἶσαι δογματικός: Ἰσχυρίζεσαι κάτι πού διαφωνεῖ μὲ τὰ κοινῶς ἀποδεκτὰ ἐμπειρικά δεδομένα. Ἀλλὰ γιὰ νὰ βγεις ἀπὸ τὸν δογματισμὸ, θ' ἀναζητήσεις μέσα στὴν πραγματικότητα κάτι πού στηρίζει τὸ αἴτημά σου. Ἐτσι τὸ αἴτημα εἶναι πάλι ἡ θέση μιᾶς προϋπόθεσης, ἢ παράδοξη διεκδίκηση ἑνός ὅρου πού ἤδη ὑπάρχει.

Δεύτερον, μιά θεωρία ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς, καὶ τοῦτο τὴν παραποιεῖ, τὴν ὀδηγεῖ σὲ ἀντιφάσεις. Ὅμως, ἂν δεχτεῖς ὅτι ἡ θεωρία στηρίζεται πάντα μόνο σὲ μιά κοινωνικὴ ἐμπειρία, τότε οἱ ἀντιφάσεις σημαίνουν καὶ ὅτι ἡ ἴδια ἡ κοινωνία ἔχει κάτι τὸ ἀντιφατικό. Αὐτὸ σημαίνει ὅμως, ἀντίστροφα, πῶς ἡ κοινωνικὴ συγκρότηση τῆς θεωρίας δὲν τὴν στρεβλώνει ὑποχρεωτικά, μιᾶς καὶ ἴσα ἴσα τῆς ἐπιτρέπει νὰ καταγγεῖλει τὴν κοινωνία πού περιγράφει. Ἀλλὰ ὑπὸ ὀρισμένους ὅρους.

Τρίτον, αὐτοὶ οἱ ὅροι ἀνάγονται στὴν ἔννοια τῆς κριτικῆς, πού συνίσταται κυρίως στὸ ν' ἀποφεύγεις δύο ἀντίθετους σκοπέλους: τὸν δογματισμὸ (ὡς ἐπιστημο-

νισμό ἢ θετικισμό ἢ «θεωρητισμό») καί τόν σχετικισμό (ὡς ἐμπειρισμό ἢ «αὐθορητισμό»).

Ὁ Ψυχοπαίδης καί ὁ Μπαλτᾶς προσυπογράφουν, πιστεύω, τά τρία σημεῖα. Ὁ δέ Μπασάκος προτείνει ἕνα σκεπτικό ὅπου τά τρία ἐμφανίζονται ὡς χαρακτηριστικά μιᾶς ἐναλλακτικῆς δεσμευτικότητας τοῦ λόγου: τῆς δεσμευτικότητας τῆς κρίσης, μέ τήν ἔννοια πού μιλάμε γιά πολιτική κρίση, κρίση περί πολιτικῶν πραγμάτων.

Ψυχοπαίδης

Ὁ Ψυχοπαίδης θέλει νά ἐπαναπροσδιορίσει τόν διαλεκτικό ὕλισμό ἔτσι ὥστε νά μή θίγεται, ὡς δογματικός, ἀπό σχετικιστικά ἐπιχειρήματα σάν τοῦ Βέμπερ.¹ Λέει ὅτι ἡ ὑλικότητα τῆς κοινωνίας εἶναι οἱ ὅροι ἀναπαραγωγῆς της, πού περιλαμβάνουν πρῶτα πρῶτα τήν ἀλληλεγγύη, κάτι χωρίς τό ὅποιο δέν ἔχει νόημα νά μιλάμε γιά κοινωνία καί τό ὅποιο ἐκφράζεται ἄμεσα στήν παραγωγική διαδικασία. Θεωρεῖ πῶς αὐτοί οἱ ὅροι μποροῦν νόμιμα νά θεωρηθοῦν ἀξίες.²

Αὐτός ὁ ὅρος σημαίνει πῶς δέν ἀποτελοῦν μόνο ὄρους ὑπαρξῆς τῆς κοινωνίας, ἀρα καί προϋποθέσεις γιά τήν κατανόησή της, ὅτι συνάμα εἶναι εὐλόγο ν' ἀποτελοῦν πολιτικά αἰτήματα, κατά τή συνθησιαμένη σημασία τοῦ ὄρου ἀξία. Τά αἰτήματα εἶναι λοιπόν θέσεις τῶν προϋποθέσεων τῆς κοινωνίας. Διεκδικῶ πάντοτε κάτι πού ὑπάρχει ἤδη, ἀλλά ἀντινομικά, γιατί ὑπάρχει μέ ἀντίθετη κοινωνική μορφή: ὄχι ὡς ἀλληλεγγύη ἀλλά ὡς καπιταλιστική ιδιοτέλεια. Ὅταν ὁ Βέμπερ λέει ὅτι κάθε θεωρία συγκροτεῖται ἀξιακά, ἀλλά μέ βάση τίς τυχαῖες προτιμήσεις τοῦ θεωρητικοῦ, ὁ Ψυχοπαίδης ἀντιτείνει ὅτι αὐτές οἱ ἀξίες, πού ἐπηρεάζουν ἰδεολογικά οὕτως ἢ ἄλλως τή θεωρία, μποροῦν ὅμως νά μὴν τή στρεβλώνουν, ἀν ἐπιλεγοῦν μέ τόν τρόπο πού εἶπαμε.

Ἡ διαλεκτική ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν ἔννοιῶν ἀποτελεῖ, ὑπ' αὐτή τήν ἔννοια, τή μετατροπή τῆς ἰδεολογικῆς, δηλαδή συντηρητικῆς καί στρεβλωτικῆς, εἰκόνας μας γιά τήν κοινωνία σέ μιάν ἄλλη, πού νά εἶναι καί ἀντικειμενικότερη καί χειραφετητική. Ἐπιτρέπει νά ἐλέγξουμε ποιές κοινωνικές σχέσεις ἀπαιτοῦν ποιῶν εἰδῶν ἔννοιες,³ καί ν' ἀνατρέψουμε ἔτσι τήν τυποκρατία πού νομίζει ὅτι τό σύστημα ἔννοιῶν μπορεῖ νά χωρισθεῖ ἀπό τό κοινωνικό τους περιεχόμενο. Αὐτή ἡ ἀνάπτυξη οἴγουρα δέν εἶναι ἀπαγωγική. Κι ἔτσι μπορεῖ νά κατευθυνθεῖ ἀνάλογα μέ τήν ἀξιακή συγκρότηση, ἡ ὁποία καθοδηγεῖ καί τήν ἐπιλογή τῶν ὄψεων τοῦ ἀντικειμένου πού θά θεωρηθοῦν σημαντικές.⁴ Παρ' ὅλα αὐτά ἔχει δεσμευτικότητα, στόν βαθμό πού ἀπαιτεῖ τήν ἄρση τῶν ἀντιφάσεων.

Ἡ κριτική διέπει μιᾶ τέτοια ἀνάπτυξη. Δέν ἀντιστρατεύεται μόνο τίς ἀντιφατικές θεωρίες ἀλλά καί τήν ἀντινομική πραγματικότητα πού ἐκφράζουν. Εἰδικά στοχεύει λοιπόν στό νά σκεφτεῖ τήν ἀλλαγῆ, τήν

ἄρση καί τή νέα θέση, ἐνάντια τόσο στήν τυποκρατία, πού δέχεται δογματικά ὅ,τι εἶναι, ἀλλά καί στόν ιστορικισμό, ὁ ὁποῖος καταφάσκει σχετικιστικά ὅ,τι γίνεται.⁵ Πολιτικά ἐναντιώνεται στόν ἐπιστημονισμό ὅσο καί στόν σποντανεϊσμό πού ἐπαφίεται ἀνεξέλεγκτα στόν ταξικό ἀγῶνα. Γιά τήν ἀκρίβεια πατᾶ σέ μιᾶ «πρακτική ἀνακλαστικότητα», ὅπως προτείνει νά ὀνομασθεῖ ὁ Ψυχοπαίδης μέ ἀφετηρία τόν Κάντ.⁶ Ἐξαινοῦμε ἀπό τό ὑπάρχον, ἀλλά τό «ἀνορθώνουμε», αἶρουμε νοητικά τήν ἀντίφασή του μέ βάση αὐτό τό ἴδιο, ὥστε νά τό γνωρίσουμε: θεωρώντας ὅτι ἡ ἀποτύπωση ἑνός ἀντιφατικοῦ ἀντικειμένου, ἡ ὀρθή γνώση μιᾶς μὴ ὀρθῆς κοινωνίας, δέν εἶναι γνώση της.⁷

Ἔτσι ἀκριβῶς προδιαγράφουμε κίβλας τή θεμιτή ἀλλαγῆ τῆς κοινωνίας. Ὅταν τοποθετοῦμαι μέ κίνητρο τήν ἄρση τῆς ἀντινομίας, ἡ ἐπιλογή δέν εἶναι αὐθαίρετη ἀλλά οὔτε ἀναγκαστική. Ἡ δυνατότητα νά κατευθύνω τή σκέψη ὑποθέτει ἴσα ἴσα μιᾶ ἀπροσδιοριστία τοῦ ἀντικειμένου, μιᾶ κατάσταση σχετικισμοῦ τῆς κοινωνίας, πού μοῦ ἐπιβάλλει τήν ἐξῆς στρατηγική σέ πολιτικό ἐπίπεδο: Νά ἀποφασίζω ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας ἢ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἐν μέσῳ ἀπροσδιοριστίας, μέ κίνητρο ὅτι αὐτό εἶναι προϋπόθεση γιά ὅποιαδήποτε ἀπόφαση: ὅτι μιᾶ κοινωνία ὅπου ἀποφασίζω νά μὴν ἀποφασίζω εἶναι ἀντιφατική.⁸ Ἔτσι ὑπερβαίνω τόν σχετικισμό τῆς αὐθαίρετης ἀπόφασης (ἀποφασιοκρατία). Καί τοῦτο ἔχει μάλιστα νά κάνει μέ τήν ἀξιοπρέπεια: Δέν εἶναι ἀξιοπρέπες νά ἐπιλέγω τό νά μὴν ἐπιλέγω.

Μπαλτᾶς

Ὁ Μπαλτᾶς καταλήγει κι αὐτός σέ μιᾶ τέτοια στρατηγική: Ἡ πολιτική ἀπόφαση κινεῖται ἐν μέσῳ μὴ ἀποφασίσιμων ἔννοιῶν, ἀλλά δέν εἶναι αὐθαίρετη ἂν τάσσεται ὑπέρ τῶν ἰδίων τῶν προϋποθέσεων της, λ.χ. τῆς ἄρσης τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας.⁹ Προϋποθέτει καί

1. «Γιά μιᾶ σύγχρονη θεωρία τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ», *Βῆμα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν* 2 (1990), (σ. 5-21), σ. 7.

2. *Ὁ.π.*, σ. 14-15.

3. *Ὁ.π.*, σ. 20.

4. *Πολιτική μέσα στίς ἔννοιες*, Νῆσος, Ἀθήνα 1997, σ. 14.

5. *Βλ. ὁ.π.*, σ. 36-37.

6. *Ὁ.π.*, σ. 85.

7. *Ἱστορία καί μέθοδος* (1984), μτφρ. Σμίλη, Ἀθήνα 1994, σ. 243, 244, 247, 248, 262, 266. «Ἡ διαλεκτική τοῦ ὀρθοῦ λόγου καί οἱ ἀντινομίες τῆς κριτικῆς του», εἰς Χορκχάμερ-Αντόρνο, *Διαλεκτική τοῦ διαφωτισμοῦ*, Νῆσος, Ἀθήνα 1996 (σ. 411-455), σ. 442-443. *Ὁ φιλόσοφος, ὁ πολιτικός καί ὁ τύραννος*, Πόλις, Ἀθήνα 1999, σ. 46.

8. *Πολιτική μέσα στίς ἔννοιες*, ὁ.π., σ. 120.

9. *Στό περιθώριο ἐπιστήμης καί πολιτικῆς*, Ἐκκρεμές, Ἀθήνα 1999, σ. 83-85· βλ. Γ. Φαράκλας, «Μπαλτᾶς καί Ντερριντά», *Νέα Ἐστία* 1732 (σ. 409-424), σ. 432-424.

αὐτός τὴν ἀξιοπρέπεια: Ὁ ἀντιδογματικός δὲν προσφεύγει σὲ ἀναξιοπρεπῆ μέσα (βία, ρητορεία), γιατί αὐτά εἶναι ἀντίθετα μ' αὐτό πού θέλει καί ἀκριβῶς ἐπειδὴ αὐτό πού θέλει εἶναι ἡ πραγμάτωση ἑνός στοιχείου πού ἤδη ὑπάρχει μέσα του¹⁰—εἶναι θέση τῆς προϋπόθεσης.

Ἡ θέση τῆς προϋπόθεσης εἶναι μάλιστα γενικό γνώρισμα τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ἐπειδὴ δὲν ἔχει ὄντολογική δέσμευση, δὲν ὀρίζει μιά οὐσία τῶν ὄντων. Πάντως ἔτσι φιλοδοξεῖ ὁ Μπαλτᾶς νά τόν ἀναπροσδιορίσει, προκειμένου νά μὴν εἶναι δογματικός (ἐπιστημονιστικός): Τό δέον εἶναι καί ὄν, τό «διακύδευμα τῆς ταξικῆς πάλης» εἶναι ἤδη «ἀντικειμενική πραγματικότητα».¹¹ Αὐτό τό παράξενο σχῆμα γίνεται εὐλογο στόν Μπαλτᾶ ὅταν μελετᾶ πῶς ἐξελίσσονται οἱ ἐπιστῆμες: Συναντοῦν ἀντιφάσεις καί ἀναδομοῦνται, κι αὐτή ἡ—διαλεκτική!— διαδικασία καταδεικνύει ὅτι συγκροτοῦνται *κοινωνικά*. Ἔτσι ἡ ἰδεολογία δὲν παρεμβαίνει ἐδῶ μόνον ὡς στρέβλωση, αἴτιο τῆς ἀντίφασης: τούς εἶναι συγκροτητική—δηλαδή συγκροτοῦνται μέ ἀξιακό τρόπο—, μιάς καί ἡ ἀγκύρωση τοῦ συστήματος ἐννοιῶν στήν ἐμπειρία, χωρίς τὴν ὁποία δὲν θά εἶχε νόημα, ἄρα οὔτε ἀλήθεια, εἶναι μιά ἐμπειρία συγκροτημένη κοινωνικά, ἰδεολογικά.¹²

Εἶναι λάθος ἡ τυποκρατία τῶν θετικιστῶν, ὅτι δὲν παρεμβαίνουν τά περιεχόμενα στό σύστημα ἐννοιῶν.¹³ Ἀφοῦ ὅμως ἡ ἰδεολογία δὲν εἶναι μόνο ἐξοβελιστέα ἀλλά καί προϋπόθεση τῆς ἐπιστήμης, ἔχουμε ἕνα μὴ ἀποφασισμο πῆγαιν' ἔλα ἀνάμεσα στόν γνωσιακό καθορισμό τοῦ λόγου ἀπό τό ἀντικείμενο καί τόν κοινωνικό καθορισμό τοῦ ἀντικείμενου ἀπό τόν λόγο.¹⁴ Αὐτό τό δίλημμα περιέχει ἐξ ὀρισμοῦ ὁ ἱστορικός ὕλισμός: ἐπιστήμη/ταξική πάλη, ἐπιστημονισμός/κοινωνιολογικός σχετικισμός.¹⁵

Ὁ Μπαλτᾶς ἀναζητᾶ μιά διέξοδο ἀκολουθώντας τόν Ἄλτουσερ. Ὅταν αὐτός ἀπέριψε τόν ἐπιστημονισμὸ του, ἔπαψε νά ὀρίζει τὴ φιλοσοφία ὡς μιά ὑπερθεωρία πού φιλοδοξεῖ νά ἄρει τούς ἀντιφατικούς ὄρους. Τούς δέχεται καί τούς δύο¹⁶—δηλαδή συγκροτεῖ τό ἀντικείμενο *ἀντινομικά*¹⁷ καί ὀρίζει τὴ φιλοσοφία ὡς μιά καθαρὰ *κριτική* πρακτικὴ χάραξης ὀρίων ἀνάμεσα σ' αὐτά.¹⁸ Προϋπόθεση γι' αὐτό εἶναι ὁ ἐννοιῆς τῆς νά εἶναι ἀρκετὰ «ἀσταθεῖς», ὥστε ἕνα «αὐστηρό» σκεπτικό νά μπορεῖ μολαταῦτα νά κατευθύνεται ἀκόμη καί πρὸς *ἀντιθετικούς* στόχους.¹⁹

Ἡ συστατικὴ σημασία τῆς κοινωνικῆς συγκρότησης τῆς γνώσης ὀδηγεῖ ἔτσι καί τόν Μπαλτᾶ πρὸς μιά ἔννοια «πολιτικῆς μέσα στίς ἔννοιες», σύμφωνα μ' ἕναν τίτλο βιβλίου τοῦ Ψυχοπαίδη. Καί γι' αὐτόν ἡ διαδικασία ἀνεύρεσης τῆς ἀντίφασης καί ἀλλαγῆς τῆς θεωρίας—δηλαδή ἡ διαλεκτικὴ ἀνάπτυξη— ἀφήνει περιθώρια γιὰ νά τὴν κατευθύνουμε. Πάλι μέ μιά στρατηγικὴ τῆς θέσης τῆς προϋπόθεσης, ὅπως καί στήν πολιτικὴ ἀπόφαση. Μιά στρατηγικὴ, ἐπειδὴ ἡ ἀπόφαση στή θεωρία καί τὴν πράξη δὲν εἶναι ἀναγκαστικὴ, ἀλλά οὔτε αὐθαίρετη.

Μπασάκος

Τί εἶναι μιά ἀπόφαση πού δὲν προκύπτει οὔτε μέ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἀπαγωγικοῦ λόγου οὔτε αὐθαίρετα; Εἶναι, λ.χ., μιά πολιτικὴ *κρίση*. Τί εἶναι ἕνας δεσμευτικός λόγος πού μποροῦμε νά τόν κατευθύνουμε πρὸς διάφορους στόχους; Εἶναι, λ.χ., μιά *ἐπιχειρηματολογία*. Αὐτά εἶναι πού μελετᾶ ὁ Μπασάκος ὡς «θεωρία τῆς ἀμφίβολης κρίσης».²⁰ Δογματικός ἐδῶ εἶναι ὁ φιλοσοφικός «θεμελιωτισμός», ὁ ὁποῖος λέει ὅτι ὑπάρχει μόνο ἀπαγωγικός λόγος. Ὁ ἀπαγωγικός λόγος ἀπαιτεῖ νά ἔχει σταθερὰ νοήματα *πρὶν* ἐξετάσει τὴν ἀλήθεια τῶν κρίσεων πού τὰ συνδέουν. «Κατασφαλίζει τὴ νοηματικὴ ταυτότητα»,²¹ ὅπως λέει ὁ Μπασάκος, καί γι' αὐτό δὲν μπορεῖ νά σκεφθεῖ τὴν ἀλλαγὴ. Βγάξει ἀπὸ τὴ μέση τὴ *διαλεκτική*. Ὅμως ἔχει μιά λήψη τοῦ αἰτουμένου: Ἀναγκαστικὰ προσφεύγει στή διαλεκτικὴ γιὰ νά τὴ βγάλει ἀπ' τὴ μέση.²² Χρειάζεται νοήματα προτοῦ τὰ παγιώσει.

Πῶς τὰ ἀποκοτοῦμε αὐτά; Μέ τὴ διαδικασία τῆς *κρίσης*, λέει ὁ Μπασάκος, ἡ ὁποία καί στηρίζει κάθε *κριτική*: Ὅταν αἰρω μιά θεβαιότητα, θέτω ἕνα ζήτημα πρὸς κρίση, ἐπικαλοῦμαι τεκμήρια καί ἐπιχειρήματα γιὰ νά καταλήξω σὲ μιά νέα θεβαιότητα: ἀκολουθῶ μιά μὴ ἀπαγωγικὴ διαδικασία πού παραμένει δεσμευτικὴ, καί ἐπιπλέον εἰσάγει νέα νοήματα, ἀφοῦ τότε ὑποθέτω ὅτι μπορῶ ν' ἀμφιβάλλω γιὰ τὰ πάντα καί

10. Ἀντικείμενα καί ὄψεις ἐαυτοῦ, Ἔστια, Ἀθήνα 2001, σ. 222-223· Α. Μπαλτᾶς-Γ. Φουρτούνης, Ὁ Λοῦι Ἄλτουσερ καί τό τέλος τοῦ κλασικοῦ μαρξισμοῦ, Πολίτης, Ἀθήνα 1994, σ. 82.

11. Ὁ Λοῦι Ἄλτουσερ καί τό τέλος τοῦ κλασικοῦ μαρξισμοῦ, ὅ.π., σ. 36.

12. Ἀντικείμενα καί ὄψεις ἐαυτοῦ, ὅ.π., σ. 59-60, 61-62, βλ. 30, 33, 47, 55 κ.ε., 59, 74· Γιὰ τὴν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας μιάς ἐπιστήμης, Πολίτης, Ἀθήνα 1990, σ. 99.

13. Ἀντικείμενα καί ὄψεις ἐαυτοῦ, ὅ.π., σ. 49.

14. Ὁ.π., σ. 58.

15. Ὁ Λοῦι Ἄλτουσερ καί τό τέλος τοῦ κλασικοῦ μαρξισμοῦ, ὅ.π., σ. 27-28.

16. Ὁ.π., σ. 30.

17. Βλ. ὅ.π., σ. 37.

18. Βλ. Γιὰ τὴν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας μιάς ἐπιστήμης, ὅ.π., σ. 36, 116.

19. Ὁ.π., σ. 74.

20. Ἐπιχείρημα καί κρίση, Νῆσος, Ἀθήνα 1999, σ. 113.

21. «Τό θέμα τῆς κοινῆς γλώσσας στή φαινομενολογία τοῦ Χούσερλ», *Δευκαλίαν* 37 (1984) (σ. 45-65), σ. 51· Ἐπιχείρημα καί κρίση, ὅ.π., σ. 41, βλ. σ. 71, 74, 96, 119.

22. «Ἡ θέση τῆς σοφιστικῆς στή διαλεκτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη», *Δευκαλίαν* 36 (1981) (σ. 373-387), σ. 382· «Τό θέμα τῆς κοινῆς γλώσσας στή φαινομενολογία τοῦ Χούσερλ», ὅ.π., σ. 51, 56· «Ἡ μετακριτικὴ τοῦ Λ. Βιτγκενστάιν», *Πολίτης* 83 (1987) (σ. 40-51), σ. 43/1, 49/1-2· Ἐπιχείρημα καί κρίση, ὅ.π., σ. 25-25, 106.

ὅτι ἡ ἄρση τῆς ἀρχικῆς ἀμφιβολίας δέν ἐπιστρέφει στό ἴδιο περιεχόμενο.²³ Εἶναι μιὰ «διαλεκτική χωρίς ὄντολογική δέσμευση».²⁴

Εἶναι ἡ πορεία πού ἀκολουθῶ ὅταν θέλω νά πάρω μιὰ ἀπόφαση ἀλλά δέν τήν παίρνω ἐκ προοιμίου. Αὐτή μπορεῖ νά σκεφθεῖ τό νέο, τήν ἄρση καί τή νέα θέση. Σ' αὐτή τήν πορεία σκέψης, ἀναζητῶ τό νόημα τοῦ χ προτοῦ πῶ ὅτι τό ψ εἶναι χ.²⁵ Θέτω τήν προϋπόθεση σημαίνει λοιπόν ἐδῶ: Θέτω στό τέλος αὐτό πού θά ἔπρεπε νά εἶχα ἀπό τήν ἀρχή, ἂν σκεφτόμουν ἀπαγωγικά. Ἔτσι θεματίζει ὁ Μπασάκος τή διαλεκτική ἀνάπτυξη, πού οἱ ἄλλοι δύο τή θεωροῦν ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς ἐξάρτησης τῆς θεωρίας.

Λέει ποιὰ συνέπεια ἔχει ἡ ἄρση τῆς. Ὁ δογματισμός τοῦ ἀπαγωγικοῦ λόγου εἶναι ἀντιδημοκρατικός: Βγάξει τόν κοινό νοῦ ἔξω ἀπό τήν ἐπιστήμη. Ἡ νέα θεωρία τοῦ ἐπιχειρήματος, ἕνας πρωτεργάτης τῆς ὁποίας εἶναι ὁ Χάμπερμας, τόν βάζει πάλι μέσα, καί ἔτσι θεωρεῖ ἐαυτήν δημοκρατική. Ὅμως, συνεχίζει νά βλέπει τή διαδικασία τῆς κρίσης σάν μιὰ ὑποδεέστερη μορφή ἀπαγωγῆς, θεωρεῖ ἀκόμη τή δυνατότητά της νά κατευθύνεται ὡς ἕνα μείον. Δέν τήν ἐννοεῖ σάν μιὰ ἄλλου εἶδους δεσμευτικότητα γιά νά σκεφτόμαστε τό νέο. Γι' αὐτό ἀπαιτεῖ δεδομένα νοήματα πού δέν ἀλλάζουν. Χρειάζεται ἰδεολογίες (τό εὐλόγο κάθε ὁμάδας) πού δέν ἐπικοινωνοῦν παρά μόνο μέσω παρανόησης: μέ τή βία καί τή ρητορεία.²⁶ Ἔτσι φθάνει στόν συνηθέστερο σήμερα σχετικισμό –τό καλό γιά τόν α λαό εἶναι κακό γιά τόν β– ἐνῶ τό ζήτημα θά ἦταν νά καταλάβουμε πῶς «ἀλληλοερμηνεύονται» οἱ πλευρές²⁷ (ἔχει τό ἴδιο πρότυπο μέ τό δικανικό ἐπιχείρημα: τή θεωρία τῶν στάσεων).²⁸

Καί τοῦτο ἀπαιτεῖ προφανῶς πάλι μιὰ στρατηγική τῆς ἀπόφασης ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας ἢ ὑπέρ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, τό κεντρικότερο μᾶλλον θέμα κάθε ἀριστερῆς φιλοσοφίας καί γιά τούς τρεῖς –καί καθ' αὐτό ἕνα σημαντικότερο θέμα στοχασμοῦ.

Ἐπιλεγόμενα

Τό κείμενο αὐτό ἐκφωνήθηκε σέ μιὰ ἐκδήλωση μέ θέμα Ἐπάροχει ἑλληνική ἀριστερή φιλοσοφία; πού ὀργάνωσε ἡ Ἐταιρεία Ν. Πουλαντζᾶς στίς 14-5-2001 μέ ὁμιλητές τούς Μπαλτᾶ, Μπασάκο καί Ψυχοπαίδη. Ἀρχική ἰδέα ἦταν νά δημοσιευθεῖ μαζί μέ τίς παρεμβάσεις τῶν ὁμιλητῶν σέ ἕναν τόμο πού θά περιελάμβανε καί τή συζήτηση πού θά γινόταν μεταξύ αὐτῶν καί μέ τό κοινό. Ἀφοῦ διαπίστωσαν πῶς οὔτε μεταξύ τους συζητήσαν, οὔτε –οὐσιαστικά– μέ τό ἀκροατήριο, οἱ ἐνδιαφερόμενοι σκέφθηκαν νά ὀργανώσουν κατ' οἶκον συζητήσεις, τῶν ὁποίων θά τηροῦνταν πρακτικά, καί πού θά κατέληγαν σέ μιὰ συστηματική ἀνταλλαγή ἀπόψεων ἄξια νά δημοσιευθεῖ. Ὅσο σημαντικό κι ἂν θεωροῦσαν τό ἐν λόγω διακύβευμα, ὅμως, τό συγκεκριμένο σχέδιο δέν ὑλοποιήθηκε – ἀκόμη. Γιά χάρη

τοῦ διακυβέυματος ἴσως ἄξιζε νά δημοσιευθεῖ αὐτή ἡ παρουσίαση, γιά νά δώσει ἕνασμα σέ περαιτέρω συζήτηση κι ἀπό τρίτους.

Ἄξιζε νά σημειωθεῖ ὅτι τό Νοέμβριο κυκλοφόρησε μιὰ μελέτη τοῦ Στέφανου Δημητρίου (Θεμελίωση καί ἀνασκευή. Ἐπιχείρημα, νοηματική ταυτότητα καί ἀξιολογία, Πρόλογος Κ. Ψυχοπαίδης, Ἔστια 2003), πού γεφυρώνει συστηματικά τήν προβληματική τοῦ Μπασάκου μέ τοῦ Ψυχοπαίδη. Δέν εἶναι ἴσως λοιπόν ἐκτός τόπου μιὰ προσπάθεια ὀριοθέτησης τοῦ κοινῶν παισίου τῆς προβληματικῆς πού φαίνεται νά ἐνώνει αὐτούς καί μέ τόν Μπαλτᾶ. Ὅριζοντας μιᾶς τέτοιας προσπάθειας εἶναι ἡ ἀναγνώριση-συγκρότηση ἑνός πρωτότυπου παισίου φιλοσοφικῆς συζήτησης στή χώρα.

23. Ἐπιχείρημα καί κρίση, ὁ.π., σ. 114, 117, 96, 98.

24. Ὁ.π., σ. 30-31.

25. Ὁ.π., σ. 119.

26. Ὁ.π., σ. 33-37, 127-128.

27. «Ἡ μετακριτική τοῦ Λ. Βιτγκενστάιν», ὁ.π., σ. 46/1, 46/2, 50/1.

28. Ἐπιχείρημα καί κρίση, ὁ.π., σ. 45 κ.έ., 113 κ.έ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἰδρυμα Τεχνολογίας καί Ἐρευνας

Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: (01) 38 18 372, Fax: 33 01 583

MICHAEL SHERMER

Γιατί οι άνθρωποι πιστεύουν σε παράξενα πράγματα;

Ψευδοεπιστήμη, προλήψεις και πλάνες του καιρού μας

17 x 24 cm, σελ. 360 Τιμή: 17,50 €

Γιατί στη σημερινή «επιστημονικά φατισμένη» εποχή, οι άνθρωποι πιστεύουν ακόμη στις απαγωγές από εξωγήινους, στους μάγους, στις τηλεπάθειες και στις αιρέσεις; Ένα συναρπαστικό βιβλίο για τις απάτες και τις πλάνες του καιρού μας...

ΤΣΑΡΛΣ ΡΑΪΤ ΜΙΛΣ ΚΑΙ ΝΤΑΪΗΒΙΝΤ ΡΗΣΜΑΝ: ΔΥΟ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΑΞΙΚΗ ΔΟΜΗ ΣΤΙΣ ΗΠΑ*

του Σταύρου Κωνσταντακόπουλου

Στόχος της σημερινής μου εισήγησης είναι να παρουσιάσω τις απόψεις δύο αμερικανών κοινωνιολόγων για την ταξική δομή της αμερικανικής κοινωνίας. Το έργο τους που πήρε την ολοκληρωμένη μορφή του στη διάρκεια της δεκαετίας του '50 γνώρισε τεράστια απήχηση την εποχή εκείνη και αυτό όχι μόνον στη γενέθλια χώρα τους, ενώ απόηχοί του φθάνουν στά αυτιά μας μέχρι σήμερα. Ο πρώτος είναι ο Νταϊήβιντ Ρήσμαν (David Riesman) και συγκαταλέγεται ανάμεσα στους κυριότερους εκπροσώπους της πλουραλιστικής αντίληψης της κοινωνίας. Ο δεύτερος είναι ένας ριζοσπάστης, ο Τσάρλς Ράιτ Μίλς (Charles Wright Mills) και είναι μονιστής έλιτιστής.

Έχοντας κατά νου τον τίτλο αυτών των σεμιναρίων θά ήθελα εδώ να διευκρινίσω ότι και οι δύο αποφεύγουν τη χρήση του όρου τάξη. Ο Ρήσμαν δέν αναφέρεται ποτέ στις αιτίες μιάς τέτοιας επιλογής αλλά μπορούμε να εικάσουμε βάσιμα ότι τό σχήμα του που εμφανώς προβάλλεται ως καινοτόμο σέ μιά κατ' αυτόν άπόλυτα καινούργια πραγματικότητα δέν θέλει νά προσφύγει σέ «παραδοσιακές» έννοιες, όπως είναι ή έννοια της τάξης, και μάλιστα μέσα στό ιδεολογικό κλίμα του μακαρθισμού όπου τέτοιου είδους αναφορές θά παρέπεμπαν σέ δύσβατες περιοχές. Όσον άφορά στόν Μίλς, ή μή χρήση της έννοιας της τάξης έμφανίζεται ως τό αποτέλεσμα μιάς ρητής επιλογής: έφόσον, γράφει, ή τάξη είναι ένας όρος οικονομικός, ή χρήση της θά σήμαινε άποδοχή της άπλοϊκής θεωρίας ότι τά πάντα άποφασίζονται στό χώρο της οικονομίας και ότι τό πολιτικό ή τό στρατιωτικό στοιχείο δέν διαθέτουν καμία άυτονομία, μιά θεωρία που ό Μίλς, σύμφωνα μέ τά λεγόμενά του, δέν θέλει νά υιοθετήσει.¹

Θά άρχίσω παρουσιάζοντας, έλπίζω κριτικά, τις θέσεις των δύο αυτών στοχαστών –πρώτα του Ρήσμαν και έπειτα του Μίλς- και θά συνεχίσω άλληλοεμπλεκόντάς τους και συγκρίνοντάς τους για νά καταλήξω σέ μερικά συμπεράσματα.

Γιά τόν Ρήσμαν ή κοινωνία της εποχής του χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη πολλαπλών ομάδων έξουσίας. Αν σέ παρελθούσες ιστορικές φάσεις, ισχυρίζεται ό Ρήσμαν, υπήρχε μιά και μοναδική άρχουσα τάξη,² στή φάση στην οποία έχει εισέλθει ή αμερικανική κοινωνία μετά τή δεκαετία του '30 ύπάρχει μιά διά-

---

* Τό κείμενο αυτό άποτελεί προφορική εισήγηση του συγγραφέα στά «Σεμινάρια της Έρμούπολης» και πιά συγκεκρωμένα στην ένότητα «Θεωρία των τάξεων και έμπειρικές προσεγγίσεις των τάξεων στην Ελλάδα» που έγινε στις 9 & 10 Ιουλίου 2002 στή Σύρο.

1. Charles Wright Mills, *Η άριστοκρατία της έξουσίας στις Ηνωμένες Πολιτείες*, μτφρ. από τά άγγλικά [*The Power Elite*] Α. Νίκας, Άρσενίδης, Άθήνα, 1991, σ. 382-384 ύποσημ.

2. Στην ιστορική πορεία της αμερικανικής κοινωνίας ό Ρήσμαν έπισημαίνει μέχρι τή δεκαετία του '30 τις άκόλουθες κοινωνικές κατηγορίες οι οποίες έπαιξαν τόν ρόλο μιάς άρχουσας τάξης: στην άρχή μιά γαιοκτητική και χρηματιστική άριστοκρατία, στή συνέχεια μιά συμμαχία ανάμεσα σέ γαιοκτήμονες και διοτέχνες ή οποία όμως έπειδή στερείτο χρόνου και πολιτικών δεξιοτήτων άφηνε τή διακυβέρνηση της χώρας σέ μιά πολιτική έλίτ και τέλος οι διομήχανοι (σ. 201). Για μιά πληρέστερη σχηματοποίηση των περιόδων αυτών βλ. William Kornhauser, «Power Elite or Veto Groups?», στά: Lipset, Seymour-Martin & Lowenthal,

χωση τής εξουσίας ανάμεσα σε έναν μεγάλο αριθμό δύσκολα διακρινόμενων ομάδων, παρότι ο τομέας δικαιοδοσίας τους είναι συγκεκριμένος. Η εξουσία, δηλαδή, για την οποία ο Ρήσμαν δεν παρέχει κανέναν όρισμό φιλοσοφικό, πολιτικό ή κοινωνιολογικό αρκούμενος να την περιγράψει ως αυτό που έχουν στα χέρια τους οι άνθρωποι που λαμβάνουν τις αποφάσεις, μετά τη δεκαετία του '30 δεν βρίσκεται πλέον συγκεντρωμένη στα χέρια μίας άρχουσας τάξης αλλά κατανέμεται με τρόπο σχετικά ισοδύναμο ανάμεσα σε πολλές ομάδες.

Οι ομάδες αυτές είναι ετερόκλητου χαρακτήρα: μικροί επιχειρηματίες, επαγγελματίες (κτηματομεσίτες, δικηγόροι, πωλητές αυτοκινήτων, εργολάβοι κ.ά.), στρατιωτικοί, διευθυντές μεγάλων επιχειρήσεων, συνδικαλιστές, ηγέτες εθνοτικών ομάδων, δημοσιογράφοι, συγγραφείς, μεγαλο-άγροτες κ.λπ. Ο κατάλογος του Ρήσμαν δεν είναι περιοριστικός· περιλαμβάνει όλους όσοι αναφέρθηκαν και θα μπορούσε να περιλάβει άλλους τόσους εφόσον εμφανής πρόθεσή του είναι να καταρρίψει τον κατ' αυτόν μύθο της ύπαρξης στίς σύγχρονες κοινωνίες μίας ομοιογενοῦς και συμπαγοῦς άρχουσας τάξης, εικόνα που παραπέμπει άμεσα στο μαρξισμό. Όλες αυτές οι ομάδες με τά διαφοροτικά και συχνότατα αντικρουόμενα συμφέροντα μοιράζονται την εξουσία. Έτσι δεν είναι μία τάξη που κατέχει την ολόκληρη τής εξουσίας, αλλά πολλές ομάδες που ή κάθε μία τους διαθέτει και υπερασπίζεται ένα μικρό τμήμα της. Έπειδή μάλιστα ή κάθε μία από αυτές στην προσπάθειά της να μή ληφθούν μέτρα που θά έθιγαν τά συμφέροντά της άσκει κατά κάποιο τρόπο «βέτο», ο Ρήσμαν τίς χαρακτηρίζει ομάδες άρνησικυρίας (veto groups). Η σύγχρονη πολιτική εξουσία δεν είναι τό αποκλειστικό προνόμιο καμιάς ομάδας, αλλά διαχέεται ανάμεσα σε πολλές, διαφορετικές, συνεχώς συγκρουόμενες αλλά και άμοιβαία εξισορροπούμενες. Η πάλη στην οποία επιδίδονται οι ομάδες άρνησικυρίας δεν είναι μία πάλη επιθετικού χαρακτήρα, αλλά μία πάλη που άπορρέει από τό γεγονός ότι «άπό τή φύση τους» οι ομάδες αυτές είναι «ομάδες υπεράσπισης» και όχι «ομάδες ήγεσίας» και άρα είναι καταδικασμένες να άνεύρουν ένα σημείο ισορροπίας και «άμοιβαίας άνεκτικότητας».³ Οι σύγχρονες κοινωνίες δεν παύουν να είναι συγκρουσιακές, αλλά τό κυρίαρχο χαρακτηριστικό τους δεν συνίσταται σε αυτήν τή διάσταση αλλά στην συστηματική άναζήτηση συμμαχιών, συμβιβασμών και συναινέσεων και τελικά ισορροπιών στην οποία επιδίδονται οι ομάδες άρνησικυρίας.

Τό να ίσχυρισθεί κανείς ότι αυτό τό μοντέλο εξουσίας είναι μία μεταφορά στο χώρο τής πολιτικής του φιλελεύθερου μοντέλου τής οικονομίας είναι μία επιβεβλημένη παρατήρηση, μία παρατήρηση που πραγματοποιεί έξάλλου ο ίδιος ο Μίλς άσκώντας κριτική στον Ρήσμαν.⁴ Πράγματι, ο Ρήσμαν δεν κάνει τίποτε άλλο από τό να εισαγάγει στο χώρο τής πολιτικής τήν εικόνα που ή φιλελεύθερη πολιτική οικονομία του 18ου αιώνα είχε για τήν άγορά, μιάς άγοράς όπου οι άνε-

ξάρτητοι μικροί επιχειρηματίες συγκρούονται με τελική άπόληξη τήν εξισορρόπηση των άνταγωνιζόμενων συμφερόντων και τήν άπουσία οποιασδήποτε άυθαιρεσίας. Με αυτήν τήν έννοια ή εικόνα τής πολιτικής εξουσίας ως μία ζυγαριά που οι πολλαπλές ετερογενείς και σχετικά ίσες άνταγωνιζόμενες ομάδες κατορθώνουν μέσα από τήν άμοιβαία εξουδετέρωσή τους, μέσα από άμοιβαίες άναχαιτίσεις και άντισταθμίσεις (checks and balances), να διατηρούν τήν πολιτική εξουσία σε μόνιμη κατάσταση ισορροπίας και άρα να άποτρέπουν τόν οποιοδήποτε κίνδυνο δεσποτισμού λειτουργεί ως μία νομιμοποίηση τής ύπάρχουσας εξουσιαστικής δομής.

Και αυτό γιατί με βάση αυτό τό μοντέλο εξουσίας καμία ομάδα συμφερόντων δεν κατορθώνει τελικά να επιβληθεί στίς άλλες· ή επικράτηση μιάς ομάδας είναι παροδική εφόσον άναγκαστικά θά άκυρωθεί από άλλη ή άλλες άνάλογες ομάδες. Αυτές με τή σειρά τους άναζητούν τήν πρωτοκαθεδρία, τήν οποία όμως δεν επιτυγχάνουν και αυτές παρά μόνον παροδικά, επιτρέποντας στο σύστημα να παρουσιάζεται ως ένα σύστημα σε διαρκή κατάσταση ισορροπίας που μόνον στιγμιαία κλωνίζεται. Μία τέτοια «άρμονία συμφερόντων», ή οποία εμφανώς στρέφεται κατά τής θεωρίας τής πάλης των τάξεων, επειδή ακριβώς συνηγορεί υπέρ της τό στοιχείο τής συνέχειας, παρουσιάζεται ως φυσική και είναι εύλογο να υιοθετείται από τήν πλευρά των ύπαρχουσών κυρίαρχων τάξεων εφόσον τούς επιτρέπει να άποπειρώνται τήν άδιατάρακτη άναπαραγωγή τής κυριαρχίας τους, παρουσιάζοντας οποιαδήποτε άμφισβήτησή της ως μία άπόπειρα άνατροπής τής φυσικής τάξης πραγμάτων. Είναι προφανές ότι μία τέτοια περιγραφή τής πάλης για τήν εξουσία στην οποία επιδίδονται οι ομάδες άρνησικυρίας συγγεί τήν επιθυμητή, για τή φιλελεύθερη όπτική, μέθοδο ισορροπίας και άποτροπής του δεσποτισμού με ό,τι πράγματι συμβαίνει.⁵ Γιατί είναι πράγματι δύσκολο να άποδεχθεί κανείς ότι οι παρούσες στο πολιτικό παιχνίδι ομάδες άρνησικυρίας -όρο που διάλεξε ο Ρήσμαν για να χαρακτηρίσει αυτές τίς ομάδες που άλλοι συγγραφείς χαρακτηρίζουν με τόν όρο «έλίτ»- είναι ισότιμες ή άνάλογης εξουσίας έτσι ώστε να άλληλοακυρώνονται. Είναι δύσκολο από μία στοιχειώδη κοινωνιολογική άνάλυση να μήν εξαχθεί τό συμπέρασμα ότι ύπάρχουν κοι-

Leo (έπιμ.) *Culture and Social Character: The Work of David Riesman Reviewed*. Free Press of Glencoe, Νέα Υόρκη, 1961. σσ. 254-255.

3. David Riesman, σε συνεργασία με τούς Nathan Glazer & Reuel Denney, *Τό μοναχικό πλῆθος*, μτφρ. από τά άγγλικά [*The Lonely Crowd*] Β. Τομανάς, Νησίδες, Σκόπελος, 2001, σ. 209.

4. Mills, *ό.π.*, σ. 335.

5. Βλ. εδώ και πάλι τίς εύστοχες παρατηρήσεις του Mills, *ό.π.*, σ. 340-343.

ωνικές ομάδες, κατηγορίες ή τάξεις που συσσωρεύουν εμφανώς περισσότερη εξουσία από άλλες.

Ο Ρήσμαν περιορίζει την όπτική του στις μεσαίες τάξεις της αμερικανικής κοινωνίας αγνοώντας τόσο την ανώτερη τάξη όσο και τις κατώτερες, εργατική ή αγροτική. Αυτό τον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το χάσμα ανάμεσα σε ηγέτες και καθοδηγούμενους μειώνεται, εφόσον ο προνομιακός χώρος παρατήρησής του είναι οι επικεφαλής ομάδων των μεσαίων τάξεων οι οποίοι επειδή ακριβώς ασχολούνται με την υπεράσπιση μικρο-συμφερόντων δεν προβάλλονται ως οι παραδοσιακοί απροσπλάστοι ηγέτες οι οποίοι έχουν μακρόπνοους οραματικούς στοχους, δύσκολα αντιληπτούς από τον λαό. Ταυτόχρονα οι καθοδηγούμενοι δεν ομοιάζουν με τη μάζα έτσι όπως την παρουσιάζουν οι κλασικοί θεωρητικοί των έλιτ (Pareto, Mosca, Michels κ.ά.), μιά μάζα, δηλαδή, ανορθολογική, ανοργάνωτη, εϋπλαστη, αλλά αποτελούν μιά μάζα που παρότι είναι συνήθως πολιτικά άπαθής, δεν διατάζει να ριχθεί στη μάχη όταν αισθάνεται ότι απειλούνται τά ιδιαίτερα συμφέροντά της, αποτελώντας περισσότερο ένα σύμμαχο των επικεφαλής των ομάδων αρνησικυρίας παρά μιά εύκολα χειραγωγήσιμη λεία.

Η ύπαρξη πολλών ομάδων αρνησικυρίας με σχετικά ισοδύναμη εξουσία, ή μείωση της απόστασης ανάμεσα σε ηγέτες και λαό, οδηγεί τον Ρήσμαν στο να μās παρουσιάσει ένα άμορφο σχήμα εξουσίας, όπου ή ίδια ή εξουσία, επειδή διαχέεται παντού, «εναντιώνεται», σύμφωνα με τη διατύπωσή του, «στις προσπάθειες να την εντοπίσουμε».⁶ Τό ότι ή εξουσία είναι δύσκολα εντοπίσιμη δέ σημαίνει όμως ότι δεν υπάρχει καί ακόμη περισσότερο δέ σημαίνει ότι δεν υπάρχουν άτομα, θεσμοί, τάξεις οι οποίοι κατέχουν περισσότερη εξουσία από άλλους.

Αν τό σχήμα εξουσίας του Ρήσμαν περιορίζεται στα μεσαία επίπεδα καί είναι σε τελευταία ανάλυση άμορφο, δεν συμβαίνει τό ίδιο με αυτό του Μίλς. Στην περίπτωση του Μίλς τό σχήμα έχει τή μορφή μιάς πυραμίδας καί ή εξουσία κατοικοεδρεύει στην κορυφή της, εκεί όπου βρίσκεται ή έλιτ της εξουσίας. Αυτή ή τελευταία αποτελείται από τούς κατόχους των στρατηγικών θέσεων των σημαντικότερων θεσμών εξουσίας. Δεν είναι τό ιδιαίτερο χάρισμα αυτό που αποφασίζει αν κάποιος θά ανήκει στην έλιτ της εξουσίας, όπως διατείνεται ή κλασική θεωρία των έλιτ, αλλά ή κοινωνικοοικονομική συγκυρία, ή συμμετοχή, δηλαδή, στους κυριότερους θεσμούς εξουσίας, που κατά τόν Μίλς, στην ιστορική φάση που διέρχεται ή αμερικανική κοινωνία, στή δεκαετία του '50, είναι τρεις: ο στρατιωτικός, ο οικονομικός καί ο πολιτικός. Ο στρατιωτικός θεσμός, του οποίου ο ρόλος ενισχύεται μέσα στο κλίμα του Ψυχρού Πολέμου που χαρακτηρίζει τις διεθνείς σχέσεις της εποχής εκείνης, αποτελεί ένα κράτος εν κράτει μέσα από τις παραγγελίες όπλων, τόν ρόλο που παίζει στην πυρηνική έρευνα κ.λπ., ο στρατιωτι-

κός θεσμός γίνεται ολοένα καί πιό αυτόνομος καί μπορεί να χαράζει τή δική του πολιτική, ενώ αυτοί που προΐστανται του θεσμού αυτού, οι «πολέμαρχοι» (warlords), όπως χαρακτηριστικά τούς αποκαλεί ο Μίλς, αρχίζουν να συγκαταλέγονται ανάμεσα στα ανώτερα κλιμάκια της εξουσίας. Η ισχύς του οικονομικού θεσμού είναι σαφώς παλαιότερη αυτής του στρατιωτικού, ή μεταλλαγή, όμως, που παρατηρεί ο Μίλς είναι ότι στο έσωτερικό αυτού του θεσμού αυξάνεται ή εξουσία αυτών που βρίσκονται στην κορυφή του, δηλαδή των διευθυντών καί των ιδιοκτητών των μεγάλων πολυεθνικών εταιρειών κυρίως μέσα από τή διόγκωση αυτών των τελευταίων. Τόν πολιτικό θεσμό, τέλος, καί ιδιαίτερα τήν κορυφή του, άπαρτίζουν, κυρίως, οι σημαντικότεροι πολιτικοί της εκτελεστικής εξουσίας: ο πρόεδρος, ο αντιπρόεδρος, οι ειδικοί σύμβουλοι τους, οι ύπουργοί, τά ανώτερα στελέχη της διοίκησης ενώ από τή νομοθετική εξουσία περιλαμβάνονται μόνον οι ηγέτες του Κογκρέσου καί της Γερουσίας.

Στό έσωτερικό του καθενός από αυτούς τούς θεσμούς ή εξουσία είναι συσσωρευμένη στα χέρια μιάς μικρής ομάδας ανθρώπων που βρίσκεται στην κορυφή της ιεραρχίας του. Ανάμεσα στους κορυφαίους των τριών αυτών θεσμών υπάρχει μιά ισχυρή άλληλεγγύη που προσδίδει έντονη συνοχή στην έλιτ της εξουσίας. Η άλληλεγγύη αυτή είναι αποτέλεσμα τόσο της κοινότητας συμφερόντων ανάμεσα στα μέλη της έλιτ της εξουσίας όσο καί του γεγονότος ότι υπάρχει μιά ψυχολογική ταύτιση ανάμεσά τους, εφόσον είχαν κοινές επαγγελματικές εμπειρίες, μεγάλες στή ίδια περιβάλλοντα, πήγαν στα ίδια σχολεία, συνδέθηκαν με δεσμούς συγγένειας κ.λπ. Χαρακτηριστικό του ύψηλου βαθμού συνοχής της έλιτ της εξουσίας είναι ότι οι ηγέτες των τριών θεσμών μετακινούνται εύκολα από τόν ένα θεσμό στον άλλον. Ο Μίλς αναφέρει αρκετά παραδείγματα διευθυντών μεγάλων επιχειρήσεων που μεταπήδησαν στην κυβέρνηση για να επιστρέψουν αργότερα στις επιχειρήσεις τους, όπως επίσης παραδείγματα ύψηλόβαθμων στρατιωτικών που κατέλαβαν διευθυντικές θέσεις στις μεγάλες επιχειρήσεις.

Πρέπει στο σημείο αυτό να διευκρινισθεί ότι ή ύπαρξη τριών θεσμών εξουσίας δεν αναιρεί τή μοναδικότητα της έλιτ της εξουσίας. Η συγγένεια ανάμεσα στους τρεις θεσμούς, αποτέλεσμα της κοινότητας συμφερόντων, της ψυχολογικής ταύτισης ανάμεσα στα μέλη τους καί της ευκολίας με τήν οποία εναλλάσσουν τόν ρόλο τους, καθιστά τήν έλιτ, παρά τήν τριπλή της διάσταση μιά καί μοναδική. Ο Μίλς σε αντίθεση με τόν πλουραλιστή Ρήσμαν δεν πιστεύει στην ύπαρξη πολλών έλιτ που αντιμάχονται ή μιά τήν άλλη για τήν εξουσία της κοινωνίας. Δεν τόν κατατρέχει ο ιδεολο-

6. Riesman, ό.π., σ. 217.

γικός φόβος μήπως ή διαπίστωσή του γιά μιá και μοναδική έλίτ μπορεί νά τόν φέρει σέ επικίνδυνη έπαφή μέ τούς μαρξιστές πού άποδέχονται τήν ύπαρξη μιáς και μοναδικής άρχουσας τάξης.⁷

Δέν είναι όμως μόνον ό ιδεολογικού χαρακτήρα φόβος αυτός πού διαφοροποιεί αυτούς τούς δύο άμερικανούς κοινωνιολόγους ώς πρós τήν ύπαρξη μιáς άνώτερης τάξης αλλά και ή μέθοδος έρευνας πού επέλεξαν. Έτσι ό Ρήμαν διάλεξε νά αναλύσει τήν έξουσιαστική δομή τής άμερικανικής κοινωνίας κυρίως μέ όρους ψυχολογικούς. Τοῦ άρκει, γιά παράδειγμα, νά διαπιστώσει ότι ό διομήχανος ή ό τραπεζίτης αισθάνονται άδύναμοι γιά νά καταλήξει στήν άνυπαρξία μιáς άρχουσας τάξης. «Άν οι έπιχειρηματίες αισθάνονται άδύναμοι και έξαρτημένοι, γίνονται πράγματι πιό άδύναμοι και πιό έξαρτημένοι, ανεξάρτητα από τί υλικοί πόροι μπορεί νά τούς άποδίδονται»,⁸ γράφει χαρακτηριστικά. Ό Ρήμαν παίρνοντας κατά γράμμα τά λόγια τών έκπροσώπων αυτών τών ομάδων άρνεϊται νά δει άν ύπάρχει σύμπτωση συμφερόντων άνάμεσα σέ αυτές τίς ομάδες τών μεσοστρωμάτων και τό κυριώτερο άρνεϊται νά έξετάσει άν αυτές οι ομάδες τελούν ή όχι κάτω από τήν ήγεμονία ή τήν κυριαρχία μιáς άρχουσας τάξης τής οποίας έξάλλου τήν ύπαρξη άμφισβητεί. Ό Μίλς από τήν πλευρά του δέν αναλύει τήν έξουσία μέ όρους ψυχολογικούς αλλά μέ όρους θεσμικούς. Η έλίτ τής έξουσίας δέν είναι τό προϊόν τών ψυχολογικών διαθέσεων τών μελών της αλλά τοῦ θεσμικού τοπίου τής κοινωνίας. Η έξουσία στίς σύγχρονες κοινωνίες, μιáς θεβαιώνει, είναι θεσμοποιημένη. Όρισμένοι θεσμοί κατέχουν κεντρικές θέσεις στήν κοινωνία και οι δεσπόζουσες θέσεις στήν ιεραρχία αυτών τών θεσμών άποτελούν τά στρατηγικά πόστα κυριαρχίας τής κοινωνικής δομής. Η έλίτ λοιπόν άποτελείται από αυτούς πού κατέχουν τίς ήγεμονικές θέσεις σέ αυτές τίς θεσμοποιημένες στρατηγικές ιεραρχίες και αυτό ανεξάρτητα από τίς ψυχολογικές διαθέσεις τους.

Πρέπει εδώ νά διευκρινισθεϊ ότι ή άποδοχή από πλευράς τοῦ Μίλς τής ύπαρξης μιáς έλίτ δέν σημαίνει και τήν άποδοχή τής ύπαρξης μιáς μαρξιστικά ορισμένης άρχουσας τάξης. Ό Μίλς ρητά άπορρίπτει τήν έννοια τής άρχουσας τάξης μέ τό σκεπτικό ότι ή άποδοχή μιáς τέτοιας έννοιας σημαίνει και άποδοχή τοῦ ότι μιá οικονομική τάξη κυβερνάει πολιτικά. Έπηρεασμένος στό σημείο αυτό από τόν μέντορά του Βέμπερ, έξισώνει τόν μαρξισμό μέ τόν οικονομικό ντετερμινισμό μέ αυτόν τόν τρόπο ξεχνάει ότι ό Μάρξ δέν άρνεϊται τήν πολλαπλή αιτιότητα στόν καθορισμό ενός κοινωνικού φαινομένου και ότι όταν έστιάζει πάνω στόν οικονομικό παράγοντα —σχέσεις παραγωγής— τό κάνει γιά νά αναδείξει τόν πρώτο και άποφασιστικό, σέ τελευταία άνάλυση παράγοντα και όχι τό μοναδικό και άποκλειστικό παράγοντα καθορισμού τών κοινωνικών φαινομένων. Έπιπλέον, όταν ό Μίλς αναφέρεται στή συνοχή τής έλίτ τής έξουσίας τήν άποδίδει, όπως είπαμε, στήν κοινή συνείδηση πού διακρίνει τά

μέλη της, μιá κοινή συνείδηση πού σέ σημαντικό βαθμό είναι προϊόν τής κοινής κοινωνικής τους καταγωγής. Τά περισσότερα από τά μέλη τής έλίτ προέρχονται σύμφωνα μέ τόν Μίλς από μιá άνώτερη τάξη. Δέν μπορούμε, λοιπόν, νά διακρίνουμε μέ σαφήνεια ποιός λόγος, εκτός ίσως από τό φάντασμα τοῦ Μάρξ, οδηγεί τόν Μίλς νά άρνεϊται αυτό πού ό ίδιος ύπονοει σέ άλλα σημεία τοῦ έργου του, ότι δηλαδή πίσω από τήν έλίτ τής έξουσίας βρίσκεται μιá άνώτερη τάξη, μιá άρχουσα δηλαδή τάξη πού καθορίζει σέ σημαντικό βαθμό τίς επιλογές της.⁹

Τό έργο τοῦ Μίλς, παρά τίς όποιες άποστάσεις του από τόν μαρξισμό, είναι ένα έργο ριζοσπαστικό. Σέ μιá εποχή δημοκρατικής εὐαχίας γιά τήν άμερικανική κοινωνία, ό Μίλς δέν διστάζει νά ύποστηρίξει ότι τά μέσα άσκησης τής έξουσίας βρίσκονται στά χέρια λίγων και ότι ποτέ στήν ιστορία του ό άμερικανικός λαός δέν ήταν τόσο άποκλεισμένος από τή διαμόρφωση άποφάσεων πού τόν άφορούσαν άμεσα. Ό ριζοσπαστισμός όμως τοῦ Μίλς είναι ιδιότυπος: άφορά στήν κριτική τής άμερικανικής κοινωνίας τής δεκαετίας τοῦ '50 και όχι σέ κάποια προοπτική διεξόδου. Γι' αυτή τήν τελευταία ό Μίλς παρουσιάζεται άπαισιόδοξος. Παρουσιάζει τίς μεσαίες τάξεις —αυτές πού άπορρόφησαν όλόκληρη τήν προσοχή τοῦ Ρήμαν— νά κυριαρχούνται από άτέρμονες συγκρούσεις ομάδων μικροσυμφερόντων, συγκρούσεις πού όμως δέν έχουν ιδιαίτερες επιπτώσεις στήν ύπαρξη και τήν κυριαρχία τής έλίτ τής έξουσίας. Όσον άφορά στίς κατώτερες τάξεις, ό Μίλς τούς στερεί τά χαρακτηριστικά ενός ιστορικού ύποκειμένου και προτιμάει νά τίς παρουσιάσει όπως ή κλασική θεωρία τών έλίτ, δηλαδή, ως μιá μάζα, ως ένα σύμφωνο από άβουλα άτομα πού τούς έχουν μάθει νά ύπακούουν. Αυτή ή παθητική μάζα δέν έχει γιά τόν Μίλς καμία δυνατότητα κινητοποίησης, είναι καταδικασμένη νά ύφίσταται έσαιί τίς επιταγές τής έλίτ. Η άπαισιοδοξία αυτή τοῦ ριζοσπάστη Μίλς πρέπει νά άποδοθεϊ στήν ιδιαίτερη έμπειρία τών Ηνωμένων Πολιτειών, όπου δέν υπήρξε σχεδόν ποτέ ένα ανεξάρτητο κοινωνικό κίνημα μέ μαζικές διαστάσεις και όπου οι ριζοσπάστες διανοούμενοι, παρά τήν έντονη κοινωνική τους κριτική, δέν κατόρθωσαν ποτέ νά συλλάβουν

7. Βλ. πάνω σέ αυτό τό θέμα τίς πολύτιμες παρατηρήσεις τοῦ Ν. Πουλαντζά, *Πολιτική έξουσία και κοινωνικές τάξεις*, μτφρ. Λ. Χατζηπροδρομίδη, Θεμέλιο, Άθήνα, 1975, τόμ. Β', σ. 209-210.

8. Riesman, ό.π., σ. 213.

9. Herbert Aptheker, *The World of C. Wright Mills*, Marzani & Munsell, Νέα Υόρκη, 1960, σ. 31-33 καθώς και Τ. Β. Bottomore, *Elites and Society*, έπανεκτύπωση [1η έκδοση 1964], Penguin, Harmondsworth, Άγγλία, 1985, σ. 32-34. Αυτό τό δεύτερο κυκλοφορεί και στα έλληνικά σέ κακή μετάφραση από τίς εκδόσεις 70, μέ τίτλο: *Έλίτ και κοινωνία*.

μέ σαφήνεια μία εναλλακτική λύση και νά διατυπώσουν ένα πρόγραμμα κοινωνικής δράσης.¹⁰

Ὁ Ρήσμαν ἀπό τήν πλευρά του ὡς λύση, στά ὅποια ἀδιέξοδα τῆς ἀμερικανικῆς κοινωνίας, πρόβαλε τήν αὐτοσυνειδησία καί τίς ἐλεύθερες ἐπιλογές τοῦ ἀτόμου. Οἱ φιλελεύθερες καταβολές τῆς σκέψης του τόν ἀπέτρεψαν ἀπό τό νά ἐξετάσει τό βάρος τῶν κοινωνικῶν καταναγκασμῶν, εἴτε ταξικοί ἦσαν αὐτοί εἴτε ἄλλοι καί τόν ὀδήγησαν στήν πεποίθηση ὅτι ἀναμορφώσεις στό ἐπίπεδο τοῦ ἀτόμου εἶναι ἀπό μόνες τους ἐπαρκεῖς γιά τή μετάπλαση τῆς κοινωνίας. Ὁ Ρήσμαν σέ ἀντίθεση μέ ἄλλους κριτικούς στοχαστές τῆς ἐποχῆς του φαίνεται νά πιστεύει ὅτι γιά τήν κρίση τῆς ἀμερικανικῆς κοινωνίας δέν εὐθύνεται οὔτε ἡ ἀνώτερη τάξη, τήν ὑπαρξη τῆς ὁποίας ἐξάλλου ἀμφισβητεῖ, οὔτε ὁ κυρίαρχος τρόπος παραγωγῆς, ἀλλά ὁ κυρίαρχος στήν κοινωνία ἀτομικός χαρακτήρας. Θεωροῦσε, λοιπόν, ὅτι ἡ ἀναμόρφωση τοῦ ἀτομικοῦ χαρακτήρα ἀποτελοῦσε ἀπό μόνη της ικανή συνθήκη γιά τήν ἄρση

τῆς κοινωνικῆς κρίσης πράγμα πού δέν ἐκπλήσσει ἰδιαίτερα ἀπό μέρος τοῦ στοχαστῆ πού μετέφερε τό φιλελεύθερο πρότυπο τῆς ἀγορᾶς στό πολιτικό πεδίο, καθώς ἡ πρωτοκαθεδρία τοῦ ἀτόμου ἔναντι τῶν δομῶν ἀποτελεῖ ἰδεολογικό στήριγμα τοῦ ἐν λόγω προτύπου. Ἡ παραδοχή τοῦ ἴδιου τοῦ Ρήσμαν πολλά χρόνια ἀργότερα γιά τά ἀδιέξοδα μιᾶς τέτοιας προοπτικῆς,¹¹ ἴσως νά ἀποτελεῖ τήν καλύτερη ἀπόδειξη τῶν ἀδιεξόδων πού ἐμπεριέχονται σέ τέτοιου εἶδους ἰδεολογικά πρότυπα.

10. T. B. Bottomore, *Critics of Society. Radical Thought in North America*. Allen & Unwin, Λονδίνο, 1967, σ. 58-59. Ἑλληνική μετάφραση στίς ἐκδόσεις Παπαζήση ἀπό τόν Σ. Νέστορα μέ τίτλο: *Ἐπικριτές τῆς κοινωνίας*.

11. David Riesman, *«Innocence of The Lonely Crowd»*, *Society* 35(2), Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 1998, σ. 340.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ

SLAVOJ ŽIŽEK

SCRIPTA

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 • ΑΘΗΝΑ 10680

ΤΗΛ.: 210 3616 528, FAX: 210 3616 529 • email: scripta@hellasnet.gr • www.scripta.gr

Η ΕΠΙΜΟΝΗ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ, ΟΙ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑ

Δ.Α. Φατούρος, «*Ἡ ἐπιμονή τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*», Καστανιώτης,
Ἀθήνα 2003, σελ. 262

τοῦ Λόη Παπαδόπουλου

1. Στὴν ἐρώτηση σέ ποιό ἀπὸ τὰ γραπτά του θὰ ἤθελε νὰ ὀρίσει τὸν ἑαυτό του, ὁ Νορμπέρτο Μπόμπιο εἶχε ἀπαντήσει: «Τὸ μεγαλύτερο μάθημα πού πῆρα στή ζωή μου ἦταν νὰ σέβομαι τὸ ἀπαραβίαστο τῶν βαθύτερων πεποιθήσεων τοῦ ἄλλου. Ἔμαθα νὰ σέβομαι τίς ιδέες τοῦ ἄλλου, νὰ σταματῶ μπροστά σὸ μερικὸ τῆς κάθε συνείδησης, νὰ καταλαβαίνω πρὶν συζητήσω, νὰ συζητῶ πρὶν καταδικάσω». Καί συμπλήρωσε: «καί μᾶς καί μέ βρήκατε σέ τέτοια διάθεση ἐκμυστήρευσης, σᾶς ἐξομολογοῦμαι κάτι, πού εἶναι μάλλον περιττό: *σιχαίνομαι τοὺς φανατικούς μέ ὅλη μου τὴν ψυχή*».¹

Ἄν κάτι πέρα ἀπὸ τὴν ἐπικαιριότητα² μᾶς ἐνθαρρύνει, πάνω στή βαθύτατα δημοκρατικὴ δήλωση τοῦ Μπόμπιο, νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν περίπτωση τοῦ βιβλίου τοῦ Φατούρου, ἂν ὄχι τὸν ἴδιο τὸ συγγραφέα του, γιατί μοιραῖα καί γι' αὐτόν θὰ μιλήσουμε, εἶναι ἀκριβῶς μιὰ ἀπροσδόκητη καί ὅμως ὀρατὴ παραλληλία: «*Ἡ Ἐπιμονή τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*»³ εἶναι ἓνα βιβλίο γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονική, ἀλλὰ εἶναι πρωτίστως ἓνα βιβλίο πολιτικό. Σπεύδω νὰ διευκρινίσω ὅτι ὁ πολιτικός χαρακτήρας τοῦ βιβλίου δέν ὀφείλεται στὰ προφανῶς πολιτικὰ ζητήματα πού τίγονται. Παραδείγματος χάριν:

– στὴν κατονομασία τῶν μητροπόλεων τοῦ καπιταλιστικοῦ κέντρου ἀλλὰ καί τῶν μηχανισμῶν ἀπὸ τίς ὀποιες ἐκπορεύονται τὰ κυρίαρχα πρότυπα ἀρχιτεκτονικῆς κατανάλωσης ἢ

– στὰ ἀποδιαρθρωτικὰ ἀποτελέσματα πού ἔχει πά-

νω στὸ ἴδιο τὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο ἢ τρέχουσα διαχείριση τῆς δημόσιας παραγγελίας, ἢ δάρβαρα μεταχείριση τῆς μελέτης καί τοῦ μελετητῆ ἀπὸ τοὺς μάνατζερς τοῦ ἔργου, ἢ ὑποχρεωτικὴ συμμόρφωση τοῦ ἔργου στίς ἀξιώσεις τοῦ κύριου τοῦ ἔργου ἢ στόν ὀρίζοντα τῶν αἰσθητικῶν προσδοκιῶν τῶν ἀλλοτριωμένων χρησῶν, οἱ ὀποῖοι, στριμαγμένοι ἀνάμεσα στὸ αὐταρχικὸ πλαίσιο ἐπιβίωσης καί στόν ἰδεολογικὸ μηχανισμό τῶν μῆνια, ἔχουν πρό καιροῦ παραδώσει τὴ συνείδησή τους στοὺς εἰκονικούς παραδείσους ἢ στὴν ἐπίπλαστη εὐτυχία τοῦ life style καί τοῦ fun, ὀπου δέν περισῶζεται τίποτε οὔτε ἀπὸ τὰ εὐεργετήματα τοῦ κριτικοῦ ἀναστοχασμοῦ οὔτε ὀμως ἀπὸ τὸν ἀναγεννητικὸ ἀέρα τοῦ παιχνιδιοῦ.

Σ' αὐτές λοιπόν τίς εὐθέως πολιτικῆς σελίδες τοῦ βιβλίου, πού σχολιάζουν τὴν ἐργαλειοποίηση τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, τὴν ἔκπτωση τοῦ δημόσιου χώρου, τὴν κατάρρηση τοῦ τόπου, τὴν κατάρρευση τοῦ χρόνου τῆς πόλης καί, ἐν τέλει, τὴν ἄλωση τῆς πόλης ἢ Ἐπιμονή τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ἐπικοινωνεῖ μέ τὴ ριζοσπαστικὴ παράδοση, τὴν πρόσφατη καί τὴν παλαιό-

1. Ν. Μπόμπιο, «Ἀπολογισμός» στὸ (τοῦ ἴδιου) *Γερνώνας*, Ἀθήνα, Πόλις 1998, σελ. 269.

2. Ὁ Νορμπέρτο Μπόμπιο πέθανε στίς 9 Ἰανουαρίου τοῦ 2004.

3. Δ. Α. Φατούρος, «Ἡ ἐπιμονή τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς», Καστανιώτης, Ἀθήνα 2003.

τερη τῆς αστικής κοινωνιολογίας: ἀπό τόν Λεφέβρ καί τόν Καστέλς στόν Μάρκ Όζέ, τόν Κωνσταντίνου Τσουκαλά, τό Μάικλ Ντέιβις, τό Μάικλ Σόρκιν.

Ἐπανερχόμενος στό πολιτικό βάθος ενός παλαιότερου ἄρθρου του στό περιοδικό *Πολίτης*, μέ τίτλο *ἄτελῆ στέγαστρα καί κατοικία*,⁴ ὁ Φατούρος ἐπιμένει στή διαφορὰ ἀνάμεσα στή μορφή τῆς κατοικίας καί στήν ἐννοια τῆς κατοίκησης, ὡς μορφή πραγματοποίησης τῆς κοινωνικῆς ταυτότητας στό χῶρο. Ἡ ἀξιωματική διαστολή τοῦ κατοικεῖν ὡς τόπου τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἐπιθυμίας, ὡς τόπου δηλαδή ὁ ὁποῖος δέ διαμεσολαβεῖται ἀπό τίς κυρίαρχες ἐκδοχές τοῦ κατοικεῖν, καί ταυτόχρονα ὡς τόπου ἱστορικοῦ, συνιστᾶ μιὰ προειδοποίηση γιά τό θεωρητικό καί τό ἰδεολογικό τοπίο τοῦ βιβλίου.

Ἡ Ἐπιμονή τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι, λοιπόν, ἓνα βιβλίο πολιτικό καί μάλιστα ἓνα βιβλίο ἀριστερό γιά τήν ἀρχιτεκτονική, ἓνα βιβλίο τό ὁποῖο πραγματεύεται τή σύγκρουση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἰδεολογιῶν, ὡς ἀναπαραγωγή, πάνω στό εἰδικό πεδίο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς εὐρύτερης πολιτικῆς σύγκρουσης. Ἐπιπλέον, ἡ προσέγγιση τοῦ συγγραφέα στούς τραχεῖς ὄρους αὐτῆς τῆς σύγκρουσης δέν σχετίζεται οὔτε μέ τήν ἀνώδυνη θεωρησιακή νωχέλεια τοῦ αὐτάρεσκου ἐστέτ, ὁ ὁποῖος ἐγκαίρως συγχρονίσθηκε μέ τίς τρέχουσες μόδες, οὔτε ὁμως μέ τή βουλμική ἀλλά ἀποστασιοποιημένη περιέργεια τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ, ὁ ὁποῖος ὀχυρώνεται σέ ἴση καί ἀνεξίθρησκη ἀπόσταση ἀπό τά συμβαίνοντα: ὁ Φατούρος, ἀντίθετα, *μεροληπτῆ*, συζητᾶ ἐμπαθῶς τά δυσανάγνωστα δεδομένα τοῦ χαώδους καί ἐκτροχιασμένου ἀρχιτεκτονικοῦ σύμπαντος. Ἀλλά, ἀκολουθώντας τήν ὁδηγία τοῦ Μπόμπιο, *σταματᾶ μπροστά στό μερτικό τῆς κάθε συνειδησης, καταλαβαίνει πρῖν συζητήσει, συζητᾶ πρῖν τοποθετηθεῖ*. Γιά τήν ἀκρίβεια: δέν τοποθετεῖται, γιὰτί βρίσκεται ἤδη μέσα στό παρόν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς: ὡς κριτικός τῆς, ἀλλά κατεξοχὴν ὡς λειτουργός τῆς, ὡς ἰσόβιος ἀσκητῆς τῆς operative criticism, ὅπως τήν ὀριοθέτησε ὁ Tafuri.⁵

2. Γι' αὐτό καί ὁ χαρακτηρισμός «δημιουργικός σχετικισμός», πού ἔχει πρόσφατα ἀποδοθεῖ στό Φατούρο,⁶ εἶναι ὀρθός, μόνο ἐφόσον θέλει νά ὑπογραμμίσει ὅ,τι ἀκριβῶς λέει ὁ Μπόμπιο: ὁ σεβασμός τοῦ Φατούρου γιά τό δικαίωμα στή διαφορὰ, ἡ υπεράσπιση τῆς ἐλευθερίας ἔκφρασης τοῦ ἄλλου ποτέ δέ γλίστρησε στή νωθρή πλὴν κυρίαρχη ἀντίληψη τῆς *πολυπολιτισμικότητας*. Γιὰτί ἡ ρητορική τῆς πολυπολιτισμικότητας ἀπαμβλύνει τά αἰχμηρά σημεῖα διάστιξης, γραφικοποιεῖ τή διαφορὰ, καθιστᾶ τό ἄλλο ἐξωτερικό ἢ ἀκόμα ethnic (σελ. 66), καί ἐν τέλει καταφέρνει νά στήσει ἀπέναντί μας ἓνα ἄλλο, ἀλλά ἓνα ἄλλο χωρίς ἐτερότητα.⁷

Στό βιβλίο του ὁ Φατούρος ἀναγνωρίζει τά νέα δεδομένα τῆς σιγῆς, ταξινομεῖ, διαχωρίζει, ἐπιλέγει, ἀντιτίθεται. Καί, ἀντιτιθέμενος, ξαναπεριγράφει τόν *ἑαυτό του*.

Τήν υπεράσπιση αὐτοῦ τοῦ δυναμικοῦ καί ἐπαναληπτικοῦ αὐτοκαθορισμοῦ, τῆς δικῆς του ἀρχιτεκτονικῆς ἰδεολογίας, τοῦ τόπου ἐντός τοῦ ὁποῖου ἀναγνωρίζεται καί ταυτοποιεῖται ὡς ἀρχιτέκτων, αὐτήν ἀκριβῶς τή μέθοδο ὄχι ὡς ἀποχρωματισμένη διαδικασία, ἀλλά ὡς θερμό περιεχόμενο περιγράφει αὐτό τό βιβλίο, ὅπως καίρια συμπυκνώνει ὁ τίτλος του: *ἡ ἐπιμονή τῆς ἀρχιτεκτονικῆς*.

Αὐτό ἀκριβῶς μένει: ἡ ἐπιμονή.

Γιὰτί, ὅπως στό ὠραῖο πρῶτο του Μάθημα στό College de France τό 1977, μᾶς τό ἐξήγησε ὁ Ρολάν Μπαρτ *«ἐπιμένω σημαίνει διατηρῶ ἀπέναντι καί ἐνάντια στά πάντα τή δύναμη μιᾶς παρεκτροπῆς καί μιᾶς προσμονῆς. Καί ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ γραφή»* –ἐδῶ ἐμεῖς ἄς διαβάσουμε: *ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ Ἀρχιτεκτονική*– *«ἐπιμένει, ἔχει ἐξασκηθεῖ στό νά ἀλλάξει θέση... ἀλλάξω θέση μπορεῖ νά σημαίνει: πάω ἐκεῖ πού δέ μέ περιμένουν, ἢ, ἀκόμη πιό ριζοσπαστικά, ἀπαρνέμαι αὐτό πού ἔγραψα, ὄχι ὁμως ἀναγκαστικά αὐτό πού σκέφτηκα, ὅταν ἡ ἀγελαία ἐξουσία τό χρησιμοποιεῖ καί τό ὑποδουλώνει ... κοντολογίς, τό νά ἐπιμένεις καί συνάμα νά ἀλλάξεις θέση σχετίζεται μέ μία μέθοδο δράσης...»*⁸

Μιά μέθοδο πού, γιά νά ξαναγυρίσουμε στόν Μπόμπιο, βρίσκεται στόν ἀντίποδα τοῦ *δογματισμοῦ*: μετατοπιζομαι γιά νά παραμείνω στόν ἴδιο τόπο, μετασηματίζομαι γιά νά διατηρήσω τό σχῆμα μου.

3. Ποιό εἶναι ὁμως τό σχῆμα, ἡ ἀρχιτεκτονική οὐσία, στήν ὑπηρεσία τῆς ὁποίας ἔχει στρατευτεῖ ὁ Φατούρος. Ἄν πράγματι τό σχῆμα εἶναι τό ἴχνος τοῦ ἀσχημου, ὅ,τι μέ νύχια καί μέ δόντια πρέπει νά περιωθεῖ εἶναι ἀκριβῶς ἡ δομή αὐτοῦ τοῦ ἀσχημάτιστου, ἡ ἀρχιτεκτονική ὡς ὑπόθεση τοῦ κατοικεῖν.

4. Δ. Α. Φατούρος, «Ἄτελῆ στέγαστρα καί κατοικία», *Ὁ Πολίτης*, 1980, Αὐγουστος-Σεπτέμβριος (τ. 37).

5. Μ. Tafuri, *Theories and History of Architecture*, London, Granada, 1980, σελ. 141-170.

6. Διατύπωση τοῦ Εὐ. Βενιζέλου σέ ὁμιλία του γιά τό Δ. Α. Φατούρο, σέ τιμητική ἐκδήλωση τῆς Μακεδονικῆς Ἐταιρείας Τέχνης, Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 2003.

7. Σλ. Τοῖζεκ, «Πάθη τοῦ πραγματικοῦ, πάθη τῆς προσομοίωσης», στό (τοῦ ἴδιου) *Καλωσορίσατε στήν ἐρημο τοῦ πραγματικοῦ*, μτφρ. Β. Ἰακώβου, Ἀθήνα 2003, Scripta, σ. 20.

8. Ρ. Μπαρτ, «Τό Μάθημα», στό Ρ. Μπαρτ, *Μυθολογίες - Τό μάθημα*, μτφρ. Κ. Χατζηδήμου, Ἰουλ. Ράλλη, ἐπιμέλεια μτφρ. Γ. Κρητικῆς, Ἀθήνα 1979, Ράππας, σ. 30-31.

Ἡ ἰδεολογία τῆς φιλελεύθερης καί αὐταρχικῆς παγκοσμιοποίησης, παρά τήν ἀτομικιστική της συγκρότηση, δέν περιώζει τό πρόσωπο τοῦ ἀτόμου καί καθιστά τόν τρόπο τοῦ κατοικεῖν «μέρος μιᾶς ἐπιθετικῆς κατάστασης μέ ὑψηλή ὁμοιομορφία». Διότι ἀκριβῶς καταργώντας τή διαφορά ὡς κοινωνικό μηχανισμό παραγωγῆς νοήματος, ὀδηγεῖ στήν ἐξάλειψη τῆς διαφορᾶς καί συνεπῶς στή γενικευμένη ἀ-διαφορία, στήν ὁμογενοποίηση. Διότι «νέες πραγματικότητες τοῦ πολιτισμοῦ καί τεχνικές κυριαρχίας, οἱ προγραμματισμένες μιντιακές προθέσεις, οἱ αὐτονομημένες ὑπερτεχνολογίες, οἱ glamorous συμβολισμοί καί τό ἐπιθετικό καί ἀποικιακό life style μέ τίς ὑλικές τους συνδηλώσεις, κατευθύνουν στήν ἀκύρωση τοῦ συλλογικοῦ ὑποκειμένου καί στήν ἀτομική στάση».

4. Αὐτό, λοιπόν, πού τίθεται στό κέντρο τῆς Ἐπιμονῆς, τό διακύβευμα, εἶναι ὁ κρίσιμος πυρήνας τοῦ κατοικεῖν, ἡ ὑλικότητα τοῦ ἔργου, ἡ ἀνθρώπινη παρουσία. Ἡ ἀρχιτεκτονική, ὅσο κι ἂν ἔχασε τήν ἱερότητά της, παρά τήν προφητεία γιά τό θάνατό της, δέν ἀφανίσθηκε: ἀπλῶς ἔπαψε νά περιφρουρεῖται.⁹

Ἡ ἐπέμβαση τοῦ Φατούρου συμπίπτει, λοιπόν, μέ αὐτή τήν ὥριμη στιγμή. Δέ βρίσκεται out of place.¹⁰ Ὅπως στή δραματική πυκνότητα τοῦ Ἐντουαρντ Σαῖντ: γεννιόμαστε μέσα σέ ἓνα τόπο καί μέσα σέ μιά γλώσσα.¹¹ Ὁ Φατούρος μιλάει μέσα ἀπό τή γενέθλια πατρίδα τοῦ μοντερνισμοῦ, ἡ ὁμίλια του προφέρει τή γλώσσα τῆς λογικότητας.

Σέ συνθήκες ἐκτίναξης τοῦ ἀνορθολογισμοῦ καί διάχυσης τῶν σκοταδιστικῶν κηρυγμάτων καί μόνη ἡ ἀνάκλησή μας στήν τάξη τῆς φωτεινῆς μοντερνιστικῆς λογικότητας, θαυμάσια ἀπογεγραμμένης σέ πλείστες θέσεις τοῦ κειμένου, θά ἦταν ἀρκετή γιά νά ἀποδόσουμε προσοχή καί νά χρωστοῦμε χάρη στό βιβλίο τοῦ Φατούρου

Θά ἀρκοῦσε πράγματι ἡ ξανά-ἀνακάλυψη ἀπό τό Φατούρο τῆς καταστατικῆς συνθήκης τοῦ μοντέρνου, ἡ συνομιλία του μέ τόν ἐλευθεριακό λόγο τοῦ Ἄλντο Βάν Ἐικ, πού πρὶν σαράντα χρόνια ὀδήγησε τήν πρώτη ἀνασημασιοδότηση τοῦ μοντερνισμοῦ, διανοίγοντας τήν ὀπτική τῆς labyrinthian clarity ἢ ἐκτοπίζοντας τή φονταμενταλιστική ἀκαμψία, στήν ὁποία μιά περιοριστική λειτουργιστική μονομέρεια εἶχε βυθίσει τό μοντερνισμό. Θά ἀρκοῦσε πράγματι ἡ ἐπιλεκτική ἐπανανάγνωση τοῦ Λέ Κορμπυζιέ. Ἴσως, ἀρνητικά, θά ἀρκοῦσε ἡ σχεδόν ἐνοχική, ἀλλά δηλωτική, παρασιώπηση τῆς Πικιωνικῆς παρέκκλισης, γιά νά ξανά-ἀναδυθεῖ ὁ μοντερνισμός ὡς στρατήγημα σύνθετο: κατασκευαστικό, αἰσθητικό, συμβολικό ἀλλά πρωτίστως ἰδεολογικό, ὁραματικό γιά μιά συλλογικότητα, πού ἐκπληρώνοντας τίς λειτουργικές της ὀφειλές, θά ἀπομακρυνόταν ἀπό τή δουλεία τοῦ καταναλωτισμοῦ καί τῆς ἐμπορευματοποίησης, γιά νά ὑπερασπισθεῖ

τήν ἠθική τοῦ δικοῦ της χώρου καί γιά νά κερδίσει τήν ἐλευθερία της ἀπό τήν ἀνάγκη.

5. Πράγματι, στή θολή ἀρχιτεκτονική συγκυρία πού διανύουμε, ἴσως θά ἀρκοῦσε ἡ ἐπίμονη ὑπενθύμιση τοῦ μοντερνιστικοῦ ἤθους. Αὐτό ὅμως πού ὀφείλουμε στό βιβλίο πάει παραπέρα, εἶναι οἱ ὄροι αὐτῆς τῆς ἐπιμονῆς, εἶναι ἡ μετατόπιση τοῦ Φατούρου.

Γιατί στήν ὀρθόδοξη σκέψη τοῦ μοντέρνου ὅλη τήν ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τήν περιγράφει τό μακρὸ ταξίδι ἀπό τό ἀσφαλές καταφύγιο τοῦ σπηλαίου στήν ἀτελή πρωτόγονη καλύβα, ἀπό αὐτό πού παρέχει ἡ φύση σ' αὐτό πού ἐπινοεῖ ἡ σκέψη, ἀπό τό ἄγνωστο στό γνωστό, ἀπό τή ζωϊκή ἀμεσότητα στήν ἀνθρώπινη ἐμμεσότητα. Ἡ ἀρχιτεκτονική, εἶχε ἀποφανθεῖ ὁ Κορμπύ, εἶναι καθαρὴ δημιουργία τοῦ πνεύματος.¹²

Παραδόξως, λοιπόν, ἂν καί (ἢ μᾶλλον ἀκριβῶς ἐπειδὴ) παραμένει μέσα στό μεγάλο ἐξηγητικό παράδειγμα τοῦ μοντέρνου, ὁ Φατούρος μετατοπίζεται καί μᾶς συστήνει μιά ἀρχιτεκτονική γλώσσα πού ἐγκαθίστα στό κέντρο τῆς λογικῆς ἐξήγησης τό ποιητικό διάδημα, αὐτὴ τὴ μυστική καί σχεδόν ἱρρασιοναλιστικὴ ἱκανότητα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς νά μετατρέπει τό γνωστό σέ ἄγνωστο, τό ρητὸ σέ ἄρρητο, τό χῶρο σέ espace indicible, τό κτίζειν σέ γιορτὴ: νά μετατρέπει τὴ γυμνὴ ἀδιαμεσολάβητη ἐμπειρία τῆς στέγασης σέ συμβολικὴ σχέση μέ τόν κόσμο, σέ ἐπιθυμία καί σέ ἀπόλαυση.

Μέ τὴ δική του διατύπωση: «ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι σάν ἓνα ἀνθρώπινο πρόσωπο πού ἔχει καί τὴ φυσιο-λογία του καί τὴ συμβολικὴ του λειτουργία, καί τὴ συνολικὴ στάση ζωῆς του, τὴ μὴ καταπιεστικὴ σχέση μέ τόν κόσμο, τόν ἔρωτα μέ τόν κόσμο, ἓνα εἶδος πάθους πού τό περιγράφει ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ λέξη κήληση, ἓνα ἠδονικὸ ὑπνώτισμα» (26)

6. Ποιό, ὅμως, εἶναι τό θεωρητικὸ εὔρημα, πού ἐπιτρέπει στό μοντερνιστὴ Φατούρο νά στραφεῖ στόν Μπασλάρ ἢ στόν Χάιντεγγερ καί νά συλλάβει τό μυ-

9. Ρ. Μπάρτ, ὁ.π., σελ. 41.

10. Δηλωτικὸς τίτλος τοῦ ἀυτοβιογραφικοῦ μνημόνιο τοῦ Ed. Said, *Out of Place - a memoir*, στήν ἑλληνικὴ μετάφραση: *Χωρὶς Πατρίδα - εἰς μνήμην*, μτφρ. Εἰρ. Ψωμιάδη, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητῆς 2003.

11. Ὁ.π., σελ. 14-15.

12. «Ὁ ἀρχιτέκτων ἀπὸ τὴν τάξη τῶν μορφῶν πραγματοποιεῖ μιά τάξη πού εἶναι μιά καθαρὴ δημιουργία τοῦ μυαλοῦ του», στό Λέ Κορμπυζιέ, «Πρὸς μιά Ἀρχιτεκτονικὴ», μτφρ. Δ. Α. Φατούρος, στό (τοῦ ἴδιου) *Μαθήματα συστηματικῆς θεωρίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1971, σελ. 94.

στικό μηχανισμό τῆς ποιητικῆς μετάπλασης, χωρίς νά παραχωρεῖ μιά πιθαμὴ ἔδαφος οὔτε στό ὑπερβατικό φρικάρισμα, οὔτε στή μεταμοντέρνα μηρυκαστική χρήση τῆς ἱστορίας, οὔτε στήν ὕστερη σχεδόν νευρωτική ὑπερεκφραστική ἐξαλλαγή τοῦ μοντέρνου, ὅπως τὴν ἐπιτρέπουν ἀφενός οἱ τεράστιες κατασκευαστικές δυνατότητες καὶ ἀφετέρου ἡ μορφογενετική ἀκράτεια τῆς ψηφιακῆς σχεδίασης;

Ἡ κρίσιμη σύλληψη, πού εἰσάγει τὸ βιβλίο, εἶναι ἡ ἔννοια τῆς προϊστορικότητας.

Ἡ προϊστορικότητα ἀφορᾷ εὐθέως στήν ὑλικότητα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ συναρτᾶται μὲ τὴν πρόσληψη τῆς φύσης καὶ τὴν πρόσληψη τοῦ χρόνου σέ σχέση μὲ τὸ ἀρχιτεκτονικό ἔργο καὶ σέ σχέση μὲ τὸ ἀστικό τοπίο. Τόσο τὸ παρελθόν ὅσο καὶ ἡ φύση, ὡς οἰκόςυστημα ἢ ὡς φαντασιακὴ ὑπόσταση ἢ ἀκόμη ὡς μιά κατάσταση τοῦ παρελθόντος, εἰσάγουν στοιχεῖα χωρικῆς, ὀπτικῆς ἢ/καὶ ἱστορικῆς διαφορᾶς στό ἀστικό τοπίο, ἐνδεχομένως στοιχεῖα ἀνοικείωσης, πού ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τὸ ἔργο τέχνης, διεγείρουν τὸ πεδίο τῆς σημασίας: αὐτὴ εἶναι ἡ σημασιολογία τῆς προϊστορικότητας.

Πάντα μὲ τὴ διατύπωση τοῦ Φατούρου: «Ἡ προϊστορικότητα εἶναι ἡ προτεραιότητα τοῦ *σμμαζεύομαι*, τῆς αὐτοσυγκέντρωσης καὶ τῆς ἀναζήτησης ἀσφάλειας τοῦ κατοικεῖν. Ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ ἀναφορὰ σέ μιά προσωπικὴ θέση-κατάσταση στό χῶρο καὶ ἡ ἔκφραση συγχρόνως μοναχικότητας καὶ συντροφικότητας. Ἡ προϊστορικότητα συγκροτεῖται ἀπὸ τοὺς τρόπους πού συνυπάρχουν τὸ φῶς, τὰ μεγέθη, οἱ γεωμετρίες, ἡ ἀφή, οἱ διαδρομές, ἡ συσχέτιση μὲ τὸν ἐξωτερικό χῶρο, μὲ τίς συνθήκες δράσης, τῆς ἀποξένωσης ἢ τῆς συμμετοχῆς... ἀκόμη καὶ οἱ πιὸ σαφεῖς καὶ πειστικὲς συνθήκες συγκρότησης καταφυγίου καὶ αἰσιόδοξο ὀρίζοντα ἐπιβίωσης συνθέτουν ἀμφίσημες συνθήκες καὶ στηρίζονται στὴ συναίσθηση μιᾶς τραγικότητας καὶ στὴ συγκρότηση τῆς ἀνθρώπινης κοινότητας, [...] συστατικά τῆς σχέσης μὲ τὸ κατοικεῖν δέν εἶναι μόνο οἱ τυπικὲς βιωτικὲς δυσκολίες, οἱ ἀντιφάσεις, οἱ καταπιεστικὲς ἐντάσεις, ἀλλὰ τὸ σύνολο τῶν ἀδιευκρίνιστων προθέσεων, ἀδιεξόδων καὶ ἀποκλεισμάτων. Στίς ἀμφίσημες αὐτὲς συνθήκες [...] ἡ προϊστορικότητα τοῦ κατοικεῖν προτείνει καταστάσεις ἀντιληπτικοῦ χῶρου οἱ ὁποῖες στηρίζουν μιά στάση, μιά ἐπιθυμία αὐτονομίας, σχετικῆς συλλογικότητας καὶ ἡρεμίας [...].»

Ἀλλὰ καὶ τὸ παρελθόν μπορεῖ νά προσληφθεῖ ἀπὸ τὸ Φατούρο σέ σχέση μὲ τὴν ὑλικότητα: πρόκειται γιὰ τὴ γήρανση τῆς ὕλης, γιὰ τὴ γήρανση τῶν σωμάτων. Ὁ τόπος περιέχει τὸ χρόνο, ὅπως ἀκριβῶς τὸ παρελθόν ἀνήκει στοὺς ἀνθρώπους καὶ στοὺς τόπους. Τὸ ἔρειπιο, ἰδιαίτερο κεφάλαιο στό βιβλίο, ἐνσωματώνει καὶ ἀφηγεῖται τὸν ἀργὸ μὴ καταπιεστικό χρόνον πού μεσολάβησε μέχρι τὴν καταστροφή του.

Ἀνακαλώντας περιγραφὲς τοῦ μπρουταλισμοῦ ἢ

προϊστορικότητα εὐκόλα ἀναγνωρίζεται στήν ὑλικότητα πρωτογενῶν ὑλικῶν, τρόπων καὶ χαρακτηριστικῶν ὅπως ἡ πέτρα, ἡ γήινη ὕλη, ἡ τραχύτητα, τὸ στοιχειῶδες, τὸ ἀτελές, τὸ φανερὰ ἀτελές, τὸ διαφορούμενο, ἡ ἀσάφεια, ἡ φωτοσκίαση. Ἀντίθετα δύσκολα ἀναγνωρίζεται σέ ὑλικά ὑψηλῆς ἐπεξεργασίας, ὅπως τὸ ἀλουγκομπόν, ἢ πολὺ περισσότερο δέν ἀναγνωρίζεται στοὺς virtual χώρους. Γι' αὐτὸ ὁ Φατούρος ἐγκαλεῖ τὸ virtual ὡς πλαστό, διότι δέν συνομιλεῖ μὲ τὸν φυσικό καὶ ψυχολογικό χῶρο καὶ διότι ἐγκαταλείποντας τὸ πεδίο τῆς ἀφῆς ἢ τῆς θερμοκρασίας τοῦ σώματος, ὑπονομεύει τὴν κατάσταση τοῦ κατοικεῖν καὶ μὲ τὴ μεγενθυνόμενη ἠλεκτρονικὴ ἐμπλοκὴ στήν περιγραφὴ τῶν ἀστικῶν τοπίων, πριμοδοτεῖ τὴν κυριαρχία τοῦ μὴ τόπου.

Ἡ προϊστορικότητα θέλει νά ἀναδιατάξει τὴ σχέση μας μὲ τὸν κόσμον.

7. Ἄς ἐπιστρέψουμε ὅμως στὸν τίτλο.

Ἐπιμονὴ σημαίνει ἀφενός στατικὴ ὑποστήριξη σ' αὐτὸ πού διακυβεύεται: στό κατοικεῖν καὶ στήν ὑλικότητα καὶ ἀφετέρου ἐναντίωση στίς διαδικασίες ὑποκατάστασής τους ἀπὸ τὸν λαμπερὸ κόσμον τοῦ λάιφ στάιλ ἢ ἀπὸ τὴν ψηφιακὴ φαντασμαγορία.

Ἐπιμονὴ σημαίνει μετατόπιση: ἀπὸ τὸ συγχρονικό μοντερνισμό τῶν '60s στὴ διάρκεια τῆς προϊστορικότητας, ἀπὸ τὸ ἐκλογικευμένο ἀρχιτεκτονικό Πρόγραμμα στὴ θαλπωρὴ τοῦ χωρικοῦ Βιώματος.

Μοιάζει ὅτι ἀνάμεσα στό ζεῦγος: μοντέρνο/ἀδιαμεσολάβητη πρόσληψη τοῦ χῶρου καὶ στό ζεῦγος: ἀναλυτικὴ, προτασιακὴ γλώσσα/ἀρχέγονη δεικτικὴ γλώσσα, ὅπως τὸ συζήτησε ὁ Τάσος Χριστίδης¹³ στό κείμενό του γιὰ τὴν ψυχαναλυτικὴ πραγμάτευση τῆς μεταφορᾶς στὰ γλωσσικά φαινόμενα, ἐγκαθίσταται μιά ἐνδιαφέρουσα ἀναλογία. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ συλλογισμό ἢ προϊστορικότητα, ὡς χαρακτηριστικό τοῦ χῶρου, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Φατούρος, μπορεῖ νά ἀποτελεῖ μιά μεταφορὰ ἢ ἀκόμη καὶ τὴν ἀπωθημένη πλευρὰ τῆς σχέσης μας μὲ τὸν χῶρο. Καὶ ἤδη αὐτὸ μᾶς ἐπαναφέρει σέ σταθερὰ ἐπανερχόμενες προσφιλεῖς καὶ εὐγλωττες διατυπώσεις τοῦ Φατούρου γιὰ τὴν ἀναγωγή τῆς ἱστορίας τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ χῶρου σέ ἱστορία τοῦ ἀνοίγματος, σέ ἱστορία τῆς σχισμῆς, σέ ἱστορία τῆς σπηλιάς.

Νομίζω ὅτι ἡ αὐθαιρεσία τῶν τελευταίων παρατηρήσεων μοῦ ἐπιτρέπεται ἀπὸ τὸ κλίμα τοῦ ἴδιου τοῦ βιβλίου, τὸ ὁποῖο ἐκπέμπει τὴ φιλικότητα καὶ τὴ θέρη τῆς ἴδιας τῆς ὀριζόμενης «προϊστορικότητας». Ἴσως, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅλα τὰ κείμενα τοῦ Φατού-

13. Α. Φ. Χριστίδης, «Ὅψεις τῆς μεταφορᾶς» στό (τοῦ ἴδιου) *Ὅψεις τῆς γλώσσας*, Ἀθήνα, Νῆσος 2002, σελ. 155-166.

ρου, διαφημίζει μία σκόπιμη διάσταση από τό θεωρητικό φορμαλισμό και από τά έννοιολογικά κλισέ, αποκομίζοντας, μαζί με τήν κύρωση τής ανακριβείας ή τής σύγχυσης και τά αντίδωρα τής πλαστικής διατύπωσης και τής δημιουργικής παρανάγνωσης. Κάτι πού, ακόμη πιά αὐθαίρετα, θά μπορούσε νά μᾶς παραπέμψει στήν αὐθόρμητη φιλοσοφία τῶν σοφῶν, στή *Philosophie spontanee des savants*.¹⁴

8. Ἐς ἀρκεστοῦμε, ὅμως, σέ κάτι πιά ἀσφαλές: νά ἀποδεχθοῦμε αὐτό τό θεωρητικό ἢ φιλοσοφικό λικβιναρισμό ὡς μία ὄψη τής παιδαγωγικῆς, πού μέ πείσμα καί μέ ἠλεγμένα καλά ἀποτελέσματα ὑπηρετήσε καί ὑπηρετεῖ ὁ Φατούρος γιά ἀνάω ἀπό τέσσερις δεκαετίες.

Πράγματι, ἀρχίζοντας, εἶπα, ὅτι πρόκειται γιά τό προφανῶς ὄριμο καί ὄραϊο βιβλίον ἑνός, κατά δική του διατύπωση, *ἐπαγγελματία τής ἀξιολογήσεως*,¹⁵ ἑνός κριτικοῦ τής ἀρχιτεκτονικῆς ὁ ὁποῖος, ὅμως, εἶναι κατεξοχὴν ἕνας μαχόμενος ἀρχιτέκτονας. Σκόπιμο λάθος μου ἢ, ἀπλῶς λάθος μου: ὁ Φατούρος καί στό βιβλίον αὐτό, ἴσως πιά πολύ ἀπό ὅσο στά *Γραπτά Ἀρχιτεκτονικῆς*¹⁶ ἢ καί σέ ἄλλες βραχυγραφικές ἐπιφυλλίδες του, παραμένει ἕνας δάσκαλος.

Μέ ἕνα Μάθημα, συνεπῶς, ταιριάζει νά τελειώσω. Ἐς εἶναι πάλι *Τό Μάθημα τοῦ Ρολάν Μπάρτ*, παραλλαγμένο¹⁷ ὅπως θά ταίριαζε στήν περίστασι:

Ἐπάρχει μιά ἡλικία ὅπου διδάσκεις αὐτό πού ξέρεις.

Ἐρχεται ὅμως κατόπιν μιά ἄλλη, ὅπου διδάσκεις αὐτό πού δέν ξέρεις: αὐτό λέγεται ἀναζήτηση.

Ἐρχεται, ἴσως, τώρα ἡ ἡλικία μᾶς ἄλλης ἐμπειρίας: ἡ ἡλικία αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ἡ ἡλικία ὅπου ξεμαθαίνεις, ὅπου ἀφήνεις νά δουλεύει τό ἀπρόβλεπτο ξαναπλάσιμο, πού ἡ λήθη ἐπιβάλλει στό καταστάλαγμα τῶν γνώσεων, τῶν διάφορων μορφῶν κουλτούρας, τῶν διάφορων πεποιθήσεων πού πέρασες. Ἐπάρχει μιά λέξη τρανή καί σπάνια, πού πάνω ἀκριβῶς στό σταυρικό σημεῖο τής ἐτυμολογίας της,¹⁸ χωρίς διαταγμό μπορούμε νά ἀναγνωρίσουμε αὐτή τή συγγραφική ἐμπειρία τοῦ Φατούρου: *sapientia*: καμία ἐξουσία, μιά στάλα γνώση, μιά στάλα σύνεση.

Καί ὅσο γίνεται πιά πολύ: καλό γούστο.

ἐπαγγελματία τής ἀξιολογήσεως», στό Σαρ. Ζαφειρόπουλος (ἐπιμ), *Ὅριον, τμητικός τόμος στόν καθηγητή Δ. Α. Φατούρο*, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 407.

16. Δ. Α. Φατούρος, *Γραπτά Ἀρχιτεκτονικῆς (1952-1960)*, Ἀθήνα, Καστανιώτης 1989.

17. Ρ. Μπάρτ, «Τό Μάθημα», ὁ.π., σελ. 45-46.

18. *Σταυρικό σημεῖο*, ὑποθέτω διότι *sapientia* ἀπό τό *sapio* = γνωρίζω ἀλλά καί ἀπό τό *sapor* = χυμός

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: (01) 38 18 372, Fax: 33 01 583

17 x 24 cm, σελ. 530, Τιμή: 40,00 €

Ζ.-Π. ντε Τουρνεφόρ
ΤΑΞΙΔΙ
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
ΚΑΙ ΤΙΣ ΝΗΣΟΥΣ
ΤΟΥ
ΑΡΧΙΠΕΛΑΓΟΥΣ

1700-1702

Μια συναρπαστική περιήγηση στον κόσμο της τουρκοκρατούμενης Κρήτης και των νησιών του Αιγαίου. Οι Τούρκοι κατακτητές, οι πρώην κυρίαρχοι Λατίνοι, ο ορθόδοξος και ο καθολικός κλήρος, οι γυναίκες, οι κουρσάροι, τα σπάνια φυτά και τα ασυνήθιστα εργαλεία, τα αξιοπερίεργα φυσικά φαινόμενα και η ερμηνεία τους, η ιστορία και οι μύθοι κάθε τόπου, τα ήθη, τα έθιμα και η καθημερινή ζωή των κατοίκων, όλα μαζί συνθέτουν ένα πολυπούκιλο και γοητευτικό μωσαϊκό.

14. L. Althusser, *Philosophy and the spontaneous philosophy of the Scientists*, London, Verso, 1990.

15. Βλ. τήν ἀπάντησι τοῦ Δ.Α. Φατούρου στό ἀφιέρωμα τῶν *Ἀρχιτεκτονικῶν Θεμάτων* τοῦ 1974, ὅπως ἀναφέρεται στό Γ. Σημαιοφορίδης, «Ὁ καθρέφτης ἑνός

ΜΙΚΡΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ PETITE GÉOGRAPHIE

Βαρβάκειος Ἀγορά, Πλατεία Θεάτρου, Σωκράτους, Μενάνδρου, Εὐριπίδου, Ἀθηνᾶς, Σαλφούς, ὀνόματα ἀθάνατα, οἱ πάγκοι γεμάτοι ἐλιές, μυρωδιές, μπαχάρια, χρωματιστά λαχανικά, τυράδικα, ἀλλαντικά, μαγαζιά πολωνέζικα, μαγειρεία πακιστάνικα, μπακάλικα ἀσιατικά, γκαλερί, καφενεῖα καὶ μπάρ με ὀνόματα ξενικά, κόσμος λεφούσια, φασαρία, χαμόγελα, ἐλπίδες, μὰ πὶό πολὺ φόβος, πολύχρωμα ροῦχα στὰ σώματα στὰ μπαλκόνια, δέρματα σέ ὅλη τὴ γκάμα τοῦ μελαψοῦ τοῦ κίτρινου τοῦ λευκοῦ, μπάτσσι, ἔλεγχοι χαρτιῶν στοὺς δρόμους, στὰ λεωφορεῖα, πὶό τυχεροὶ ὅσοι μᾶς μοιάζουν, τὴ νύχτα οἱ πάγκοι κλειστοί, ἐρημιά, ἔλληνες νταβατζήδες ἀδίσταχοι, φτηνά ξενοδοχεῖα με ξένες αἰχμάλωτες.

Καθ' ὁδόν, ἓνα γλυκὸ ἀνοιξιὰτικο βράδυ, πρὸς τὰ ἐγκαίνια μιᾶς ἀπὸ τίς πὶό ἰν γκαλερί, μιὰ εἴσοδος, μιὰ σκάλα, τοῖχοι ξεφτισμένοι, διάφορα χρώματα ἀπὸ λογιῆς λογιῆς ἐπικαλύψεις, σκουπίδια μικροὶ σωροὶ στὰ скаλιά, φῶς ψυχρὸ ἀπὸ ἓνα γυμνὸ γλόμπο, σέ κάποιον ἀπὸ τὰ πολλὰ ἐγκαταλελειμένα κτίρια τοῦ κέντρου τῆς πόλης πού σέ λίγα χρόνια θά ἔχουν μετατραπεῖ κι αὐτὰ σέ φιλόξενα λόφτ με μπάρ στὰ ἰσόγεια, ὅμως τώρα ἀκόμη νοικιασμένα σέ παράνομους μετανάστες πού ἀργότερα θά μετακομίσουν σέ μιὰ ἄλλη πὶό ὑποβαθμισμένη περιοχή τῆς πρωτεύουσας, σέ ὑπόγεια δέκα δέκα μαζί, συνήθως χωρὶς ἠλεκτρικὸ καὶ νερό, σέ παλιά συνεργεῖα καὶ γκαράζ, σέ ἐρείπια με τρύπιες στέγες, σέ πλατεῖες με πρόχειρες σκηνές.

Ἀπὸ τὴν ταράτσα τῆς γκαλερί, ὅπου εἶναι στημένος ὁ μπουφές με χορηγὸ τοῦ κρασιοῦ ἓνα φιλότεχνο οἰνοποιό, στό δῶμα ἀπέναντι, πού ἴσως στέγαζε τό μηχανοστάσιο κάποιου ἀσανσέρ πού πιά δέ λειτουργεῖ, δυὸ τρεῖς φιγοῦρες καθισμένες κατάχαμα μες στή σκιά κι ἓνας ὄρθιος στήν ἀνοιχτὴ φωτισμένη πόρτα σά νά ἀνακατεῦει μέσα σέ λεκάνη, μᾶλλον τό βραδυνὸ φαγητό με τὸν ἀέρα μιὰ δικιά τους μουσική, ἄλλη μιὰ μέρα πέρασε, πάλι τὴ γλύτωσαν. Ἀπὸ τὴν ἴδια ταράτσα, πὶό πέρα στό βάθος ὁ λόφος τῆς Ἀκρόπολης, φωταγωγημένος ὁ Παρθενώνας, ἓνα κόσμημα μέσα στό μαῦρο, μὰ πόσο τυχεροὶ ὅλοι αὐτοὶ πού βλέπουν τέτοιο θέαμα κάθε βράδυ, μὰ τί ἄλλο θέλουν!

ΑΠΟ ΠΟΥΘΕΝΑ DE NULLE PART

Κάθε μεσημέρι καὶ μέχρι τό βράδυ πού κλείνουν τὰ μαγαζιά, γωνία Κρατίνου καὶ πλατεία Κοτζιά, κοντὰ στό Δημαρχεῖο, καθισμένη σ' ἓνα πτυσσόμενον πάνινο σαμνί, ἀνάμεσα στὰ ἀνοιχτά πόδια τῆς τό βιολοντσέλλο με τὴ μῦτη ἀκουμπισμένη στήν ἀνοιχτὴ θήκη, διάσπαρτα μέσα ψιλά, ὁμορφη, με ἀνοιχτὰ χρώματα, καλλίγραμμη, γελαστή, παίζοντας πότε Μπάχ, πότε Κόνταλυ, πότε τὴ σουίτα ἀρ. 2 γιὰ σόλο τσέλλο τοῦ Ρέγκερ σέ ἐμφανές σημεῖο μέσα στή θήκη ἓνα ὀρθογώνιο χαρτόνι «ἀριστοῦχος ἀπόφοιτη τοῦ Κρατικοῦ Ὁδείου τῆς Βαρσοβίας παραδίδει μαθήματα πιάνου καὶ βιολοντσέλλου, πληροφορίες Κ... Π... τηλεφῶνο 210 522...», ἐλάχιστοι περαστικοὶ κοντοστέκονται νά τὴν ἀκούσουν, ὀρισμένοι ρίχνουν κάποια κέρματα πού κάνουν θόρυβο καθὼς πέφτουν ἀπὸ ψηλά, οἱ περισσότεροι προσπερνοῦν διασπαστικοί, ἀπορροφημένοι ἀπὸ τὰ

προβλήματά τους, σέ ποιόν νά πρωτοδώσεις, ἄλλωστε τό βιολοντσέλλο δέν εἶναι εὐκόλο ὄργανο, εἶναι βαρὺς ὁ ἦχος, πῶς πολὺ ἢ ὁμορφιά τῆς ἄν τραθήξει τό βλέμμα, ἀπό τό φαστφουντάτικο ἀπέναντι κανεῖς δέ δίνει σημασία, ἴσως καμιά φορά, σπάνια, νά σκύνει κάποιος καί νά τῆς ἀφήσει ἕνα χαρτονόμισμα, ἴσως, ἀκόμη πῶς σπάνια, κάποιος ἄλλος νά τῆς κάνει μιά φιλοφρόνηση, πῶς συχνά κάποιος θά τίς ψιθυρίζουν βρωμόλογα, δέ ξέρει ποτέ κανεῖς ἴσως καί νά πιάσει, κι ὄχι μέ τό ἀζημειωτο βέβαια, νά κάνει ἕνα διάλειμμα σέ ἕνα ἀπό τά φτηνά ξενοδοχεῖα τῆς περιοχῆς, ἀλλά ποιός ποτέ θά ρισκάρει νά βάλει στό σπίτι του μίαν ἄγνωστη νά τῆς ἐμπιστευτεῖ τό παιδί του, ἐξάλλου ὅλοι αὐτοὶ ἔρχονται καί μέ πλαστά χαρτιά, ἀλήθεια ψέματα πῶς νά τό ἐλέγξεις, τήν Κ... μᾶλλον κανεῖς δέν θά τήν πάρει τηλέφωνο γιά μαθήματα, ἀπό τό κατάστημα πίσω τῆς μέ τά κατοικίδια καί τά πτηνά, λογιῆς λογιῆς πουλιά κελαηδοῦν ἀσταμάτητα καί οἱ φωνές τους μπλέκονται μέ τούς ἦχους τοῦ βιολοντσέλλου.

ΤΟ ΠΟΥΘΕΝΑ ΕΙΝΑΙ ΠΑΝΤΟΥ NULLE PART EST PARTOUT

Ἄγιου Κωνσταντίνου-Γερανίου-Ζήνωνος-Λεωνίδου-Κουμουνδούρου-Βηλαρᾶ-Μενάνδρου-Σατωβριάνδου, πεζόδρομοι οἱ περισσότεροι, ἡ ρώσικη γειτονιά τῆς Ἀθήνας· ξενοδοχεῖα μέ ξένα ὀνόματα πού παραπέμπουν σέ εἰδυλλιακά θέρετρα, μέ κρεμασμένα ροῦχα σ' ὅλα τά μπαλκόνια πού στεγνώνουν μέσ στό κανσαέριο, ἀνταλλακτῆρια συναλλάγματος πού στέλνουν στίς οἰκογένειες πίσω λεφτά, ταξιδιωτικά γραφεῖα πού διαφημίζουν χαμηλές τιμές μέ ἀεροπορικές ἐταιρεῖες τῶν πρώην ἀνατολικῶν χωρῶν καί ἐκδρομές μέ πούλμαν, γουναράδικα παντοῦ μέ ρώσικες ἐπιγραφές, στίς χώρες αὐτές κάνει κρῦο, ἐκεῖ διοχετεύεται τό στόκ ἀπό τίς πραγματικές γούνες πού πιά δέν ἀγοράζονται ἀπό τίς ἑλληνίδες, στούς τοίχους ἀγγελίες στά ρώσικα, καφετέριες, πιταρίες, σουβλάκια, μπάρ, ἐνεχυροδανειστήρια, Βηλαρᾶ καί Κουμουνδούρου Ὁ ΚΑΪΖΕΡ Ἀγοράζω Ἀνταλάσσω Πουλῶ Χρυσάφικα Ἀσημικά Video TV Stereo Δίδονται δάνεια ἐπ' ἐνεχύρῳ Δέχομαι πιστωτικές κάρτες διατακτικές, στήν πλατεία πηγαδάκια μπροστά στήν ἐκκλησία, μέσα σέ χαρτόκουτα ἢ ἀλληλογραφία –γιατί;– ξεδιαλέγουν ὁ καθένας τό δικό του γράμμα, τίς Κυριακές καλοντυμένοι ὅσο γίνεται, ὅλοι μέ κινητά, οὔτε τετραγωνικό ἑκατοστό ἐλεύθερο στήν πλατεία, στά καφενεῖα, στούς γύρω δρόμους, οὔρες στούς τηλεφωνικούς θαλάμους, γεμάτος ὁ Ἅγιος Κωνσταντίνος τό πρωῖ στή λειτουργία, ὀρθόδοξοι τό θρήσκειο, οἱ περισσότεροι μέ μεγάλα δέματα ἢ μπόγους νά τά στείλουν στά μέρη τους, γραφεῖο μεταφορῶν ἀνοιχτό καθημερινά γράφει ἢ ταμπέλα στό ὑπόγειο τῆς Βηλαρᾶ, συνωστισμός καί στόν Ἄσπρο Παπαγάλο ἕνα πολυχῶρο στή Ζήνωνος μέ γραφεῖο ταξιδίων μέσα, καφενεῖο, video club μέ ρώσικες ταινίες, γραφεῖο εὐρέσεως ἐργασίας, ινστιτούτο καλλονῆς, βιβλιοπωλεῖο, ὀργανώνουμε τούρ, ἐκδηλώσεις, γιορτές, παραδίδονται μαθήματα ξένων γλωσσῶν λέει ἢ ταμπέλα, στέκι καθαρό, μοντέρνο, εὐχάριστο, ἔλληνας ὁ διευθύνων, ἡ βιτρίνα εἶναι ἀπολύτως ἀθάνα, τίς Κυριακές ἐδῶ δέ βλέπεις τό μέγεθος τῆς δυστυχίας, ὅπως στήν ἀπέναντι μεριά, πάνω ἀπό τήν πλατεία Κουμουνδούρου, Σαχτούρη, Σοφοκλέους χαμηλά, στήν ἄλλη πλευρά τῆς Μενάνδρου, Κορίνης καί Ἐπικούρου, στή γειτονιά τῶν πακιστανῶν. Κι ἐμεῖς νά συνεχίζουμε τή φεστιβαλική ζωή μας.

Μαρία Εὐσταθιάδου